

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI BİLİM DALI

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ VE BİRLİKLERİNİN
GIDA ETİĞİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fehim BİLGE

KOCAELİ 2022

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI BİLİM DALI

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ VE BİRLİKLERİNİN
GIDA ETİĞİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fehim BİLGE

Doç. Dr. Örgen UĞURLU

KOCAELİ 2022

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI BİLİM DALI

TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ VE BİRLİKLERİNİN
GIDA ETİĞİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Fehim BİLGE

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 09.09.2022 2022/24

KOCAELİ 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
GÖRSELLER LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.DÜNYA'DA TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ. 7	
1.1. İNGİLTERE	11
1.1.1.Robert Owen	11
1.1.2. Dr. William King	12
1.1.3. Rochdale Öncüleri.....	13
1.2. FRANSA	15
1.2.1. Charles Fourier (1772-1837).....	15
1.2.2. Philippe Buchez	16
1.2.3. Louis Blanc.....	17
1.2.4. Charles Gide ve Nimes Okulu	18
1.3. ALMANYA.....	18
1.3.1. Viktor Aime Huber	18
1.3.2. Hermann Schulze-Delitzch	19
1.3.3. Frederich Wilhelm Raiffessen.....	20
1.4. RUSYA.....	21
1.4.1. Kolhozlar	22
1.4.2. Sovhozlar	22
1.5. İSRAİL	23
1.5.1. Kibbutz (Kvutza).....	23
1.5.2. Moshav	24
1.6. DİĞER ÜLKELERDE SÜREÇLER.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

2.TÜRKİYE'DE TARIMSAL KOOPERATİFLER VE TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ VE BİRLİKLERİ'NİN DÜNÜ BUGÜNÜ.....	28
2.1. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEM.....	35
2.2. CUMHURİYET SONRASI ATATÜRK DÖNEMİ.....	39
2.3. ATATÜRK SONRASI DÖNEM 1969 YILINA KADAR	42
2.4. 1163 SAYILI KOOPERATİFLER KANUNU VE 4572 SAYILI TARIM SATIŞ KOOPERATİFİ VE BİRLİKLERİ HAKKINDA KANUN ARASI KOOPERATİFÇİLİK SÜRECİ.....	46
2.5. 4572 SAYILI TARIM SATIŞ KOOPERATİF BİRLİKLERİ HAKKINDAKANUN'DAN GÜNÜMÜZE KOOPERATİFÇİLİK SÜRECİ	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GIDA ETİĞİ, HANGİ KOOPERATİF	62
3.1. AHLAK EŞİT DEĞİLDİR ETİK: BİR ETİK ALANI OLARAK GIDA ETİĞİ.....	63
3.2. GIDA ETİĞİNE GİDİLEN YOLDA GIDA REJİMLERİ	74
3.2.1. Birinci Gıda Rejimi (1870 – 1914)	74
3.2.2. İkinci Gıda Rejimi (1943-1973)	75
3.2.3. Üçüncü Gıda Rejimi.....	76
3.2.4. Dördüncü Gıda Rejimi ve Gıda Etiği	81
3.3. KOOPERATİF VE GIDA ETİĞİ	82
3.3.1. Marmarabirlik’in Etik Matris ve Etik İzlen Çerçevesinde Değerlendirilmesi	83
3.3.2. Kadıköy Kooperatifi’nin Etik Matris ve Etik İzlen Çerçevesinde Değerlendirilmesi	88
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA	100

ÖNSÖZ

“Doğa ile savaş halindeyiz. Eğer kazanırsak, kaybedeceğiz.” Yaşamı bu bilinçle yaşayan ve yaşamak arzusunda olan herkese selam ile.

Lisans hayatım boyunca akademi için ilgimi hep üst seviyede tutan, kendime bir rol model olarak gördüğüm Sayın Gökhan Orhan’a, Yüksek Lisans öğrenim hayatımın bu denli keyifli ve umutlu geçmesini sağlayan, tez sürecimde benden bir dakika boyunca desteğini eksiltmeyen Sayın Örgen Uğurlu’ya teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Hayatım ve akademi serüvenim içerisinde tüm desteğini hissettiğim ve kendimi iyi bir birey olarak tanımlayabiliyorsam, onların sayesinde olan aileme yani babam Halit Bilge’ye, annem Ayşe Bilge’ye ve kardeşim Umut Bilge’ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tüm bu süreç boyunca tüm özverisi ile yanımda yer alan ve çok şey borçlu olduğum canım Sündüs Adaş’a minnetlerimi ve sevgimi sunarım.

ÖZET

Kooperatif, 150 yıllık geçmişe sahip, birlikte iş yapma ve örgütlü hareket etme anlamlarına gelen bir kelimedir. İlk gerçek örneklerine İngiltere’de rastladığımız kooperatifler geçmişten bu yana çeşitli kollara ayrılmış farklı ülkelerde farklı çalışma disiplini ile hareket etmiştir.

Türkiye’de kooperatiflerin kökleri Osmanlı Devleti dönemine dayanır. Erken dönemde Ziraat Bankası’nın kuruluş sürecine kadar giden cılız girişimler, Cumhuriyet’in kurulması ile birlikte devlet destekli bir hal almış, uzunca bir süre bu himayeden kurtuluş yollarını aramıştır. 2000’li yılların başında Tarım Satış Kooperatiflerinin özerkleştirileceği düşüncesi ile ortaya konulan Dünya Bankası destekli programlar, özerklik başarısından çok, kuruluş amaçları ile ters düşen şekilde piyasacı bir model oluşturmuştur.

Son yıllarda tüketici sınıfın talepleri ve çevresel sorunların da gündemde olmasıyla birlikte aynı zamanda gözümüzün önünde duran gıda krizi gibi konular, tüketicilerin etik değer kaygıları ile gıda süreçlerine bakmasına neden olmuştur. Bu kaygıların beklentisi kooperatifler sayesinde çözüme ulaşacağı hissi toplumun geneline sirayet etmiştir.

Bu çalışmada, Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri, tarihsel süreç içerisinde ele alınmış, gıda etiği çerçevesinde de incelenmiş olup Marmarabirlik ve Kadıköy Kooperatifi özelinde karşılaştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amacı, Tarım Satış Kooperatifi ve Birliklerini gıda etiği ve etik matris çerçevesinde incelemek, değişen konjonktürde kooperatiflerin gıda konusunu hangi noktadan destekleyebileceklerini göstermek ve alternatif yollarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Etik, Etik Matris, Gıda Etiği, Koperatif, Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikler

ABSTRACT

Cooperative is a word with a history of 150 years that means doing business together and acting in an organized manner. Cooperatives, the first real examples of which we encountered in England, have been divided into various branches and have acted with different working disciplines in different countries from past to present.

The roots of the cooperatives in Turkey date back to the Ottoman Empire period. The feeble initiatives that went back to the establishment of the Ziraat Bank in the early period, became state-supported with the founding of the Republic and sought ways to get rid of this protection for a long time. The World Bank-supported programs, which were put forward with the idea that Agricultural Sales Cooperatives would be autonomous at the beginning of the 2000s, created a market-oriented model rather than the success of autonomy.

In recent years, the demands of the consumer class and environmental problems have also been on the agenda, as well as the issues such as food crisis before our eyes, cause consumers to look at food processes with ethical concerns. The expectation of these concerns, the feeling that they will reach a solution thanks to the cooperatives, spread throughout the society.

In this study, Agricultural Sales Cooperatives and Unions have been discussed in the historical process, examined within the framework of food ethics and a comparison has been made specifically for Marmarabirlik and Kadıköy Cooperative. The aim of the research is to examine the Agricultural Sales Cooperatives and Unions within the framework of food ethics and ethical matrix, to show from which point cooperatives can support the food issue in a changing conjuncture, and to reveal alternative ways.

Keywords: Ethics, Ethical Matrix, Food Ethics, Cooperative, Agricultural Sales Cooperative and Unions

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

%	:	Yüzde
AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
ANTBİRLİK	:	Antalya Pamuk ve Narenciye Tarım Satış Kooperatifi Birliği
A.Ş.	:	Anonim Şirketi
BESAŞ	:	Bursa Ekmek ve Besin Sanayi Anonim Şirketi
BÜKOOP	:	Boğaziçi Kooperatifi
ÇİFTÇİ-SEN	:	Çiftçiler Sendikası
ÇUKOBİRLİK	:	Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
ÇUŞ	:	Çok Uluslu Şirket
DGD	:	Doğrudan Gelir Desteği
DPT	:	Devlet Planlama Teşkilatı
DR	:	Doktor
DTÖ	:	Dünya Ticaret Örgütü
DİSK	:	Devrimci İşçi Sendikası Konfederasyonu
FAO	:	Gıda ve Tarım Örgütü
FİSKOBİRLİK	:	Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
DFİF	:	Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu
GDO	:	Genetiği Değiştirilmiş Organizma
GTB	:	Gümrük ve Ticaret Bakanlığı
GÜBRETAŞ	:	Gübre Fabrikaları Türk Anonim Şirketi
GÜLBİRLİK	:	Gül ve Gülyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
G.DOĞUBİRLİK	:	Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
HA	:	Hektar Alan
HBV	:	Heinrich-Böll Vakfı
ICA	:	Uluslararası Kooperatifler Birliği
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
KADIKÖY KOOP	:	Kadıköy Kooperatifi
KARADENİZBİRLİK:	:	Karadeniz Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birliği

KAYISIBİRLİK	:	Kayısı Tarım Satış Kooperatifler Birliği
KHK	:	Kanun Hükmünde Kararname
KİT	:	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KOZABİRLİK	:	Bursa Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
LTD. ŞTİ.	:	Limited Şirketi
MARMARABİRLİK:		Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
PTT	:	Posta ve Telgraf Teşkilatı
S.K.	:	Sayılı Kanun
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TARKO	:	Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri Merkez Birliği
TARGET	:	Tarım Alanındaki Paydaşların Etik Karar Verme
		Kapasitelerinin Arttırılması Projesi
TASKOBİRLİK	:	Nevşehir Üzüm ve Mamulleri Tarım Satış
		Kooperatifi ve Birlikleri
TARİŞ	:	İncir, Üzüm, Pamuk ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış
		Kooperatifleri Birlikleri
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTB	:	Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TİFTİKBİRLİK	:	Tiftik ve Yapağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
TL	:	Türk Lirası
TRAKYABİRLİK	:	Trakya Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri
		Birliği
TRUP	:	Tarım Reformu Uygulama Projesi
TSK	:	Tarım Satış Kooperatifleri
TSKB	:	Tarım Satış Kooperatifi Birlikleri
TTKK	:	Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri
TÜİK	:	Türkiye İstatistik Kurumu
V.B.	:	Ve Benzeri
V.D.	:	Ve Diğerleri
YYK	:	Yeniden Yapılanma Kurulu

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye’de Tarımsal Ekonomik Örgütlenme	37
Tablo 2: Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler	38
Tablo 3: Faaliyet Alanlarına Göre Kooperatif ve Ortak Sayısı.....	56
Tablo 4: Tarım Reformu Uygulama Projesi Bileşenleri.....	64
Tablo 5: TRUP ile Mevcut TSKB Görünümü ve Değişimi	67
Tablo 6: Etik İlkelerine Dayalı Matris	77
Tablo 7: Avrupa’nın En Büyük 10 Perakendecisi	86
Tablo 8: Marmarabirlik Etik Matris Değerlendirilmesi.....	91
Tablo 9: Kadıköy Kooperatifi Etik Matris Değerlendirilmesi.....	95

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Başarı Adımları	14
---------------------------------	----

GİRİŞ

Latin ve Anglosakson uluslararası dillerinde kullanılan Latince kökenli “Kooperative” kelimesi co ve operative kelimelerinden kurulmuştur. Latince opus = iş, operari = çalışmak ve co = ile/birlikte anlamlarına gelmektedir. Co-operation sözcüğü bu kökenlerden gelen birleşik anlamı ile birlikte hareket etme, beraber çalışma, birlikte iş yapma ya da iş birliği edimlerini anlatmak için kullanılmaktadır. Latin ve Anglosakson dil gruplarında “Cooperation”, Rusçada Kooperativ, Almancada diğerlerinden farklı kökten türeyen “Genossenschaft” ve Türkçe’de Mithat Paşa’nın kurduğu “Memleket Sandıkları” nedeniyle sandık kelimesi ile karşılaşmıştır (Mülayim, 1975: 30-32). Dilimize Fransızcadan geçen Kooperatif sözcüğü Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: “Ortaklarının gereksinimlerini uygun şartlarda elde etmelerini sağlamak amacıyla kurulan ya da üreticilerin, aracıyı ortadan çıkararak ürünlerini daha iyi şartlarda pazarlamak için kurdukları ortaklık.” (TDK, Erişim tarihi: 01.12.2018). Uluslararası Kooperatifler Birliğinin (ICA) tanımlamasına göre Kooperatif; ortak ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını ve isteklerini gerçekleştirmeleri için üyelerin sahip olduğu, kontrol ettiği ve işlettiği, insan merkezli işletmelerdir (ICA, Erişim tarihi: 23.11.2018).

24.04.1969 kabul tarihli Kooperatifler Kanunu üzerinde yapılan 21.4.2004 tarihli değişiklik ile Kooperatif; Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ya da geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklar olarak tanımlanmıştır.

Durand’a (2018: 99) göre ise kooperatifler, sosyalizmin küçük birer okullarıdır. Kooperatifler, bir işçi toplamı arasında emeğin ortaklaştırılması, bu işçi grubunun çabalarını daha geniş bir topluluk ve kendileri tarafından paylaşılan hedeflere ve metalara yöneltmesi demektir. Kooperatif sadece yapısal bir olgu değil, toplumsal bir kişiliği oluşturma çabasıdır. Yaslandığı değerler ise toplumsal ilkeler

ve dayanışma kültürüdür. Katılımcılığı ve kolektivizmi destekler, böylece bireysel çıkarlar yerini toplumsal çıkarlara bırakır.

Çiftçi-Sen başkanı Abdullah Aysu'ya (2019: 35) göre kooperatifler, yoksulluktan çıkışın bir yolu olarak önümüzde durmaktadır. Ortak ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçların karşılanması adına bir araya gelmektir. Sahipleri ortaklarıdır ve kooperatifler onlara hizmet eder. Demokrasi, adalet, dayanışma ve eşitlik gibi ilkelerle yönetilmektedir.

Kooperatif kelimesi aslında tek başına yapılmakta güçlük çekilen bir işin diğer insanlarla birlikte aracılığı ortadan kaldırarak maliyetine yapmayı amaçlayan, özünde dayanışma olan kolektif ekonomik topluluğu tanımlamaktadır. Kooperatifçilik düşüncesinin ilk uygulama sahasının Rochdale Gönüllüleri olduğu düşünülmektedir. Rochdale Gönüllüleri, kendinden önceki düşüncelerin uygulanmasında önemli rol oynarken, kendinden sonraki oluşumlar için de önemli katkılar sunmuştur. O dönem Rochdale Gönüllüleri tarafından 19. yüzyılın sonlarında ortaya atılan ilkeler daha sonra birtakım değişikliklere uğrasa bile özünü korumuş ve Kooperatifçilik İlkelerini oluşturmuştur. Herkese açıklık, demokratik yönetim, ekonomik katılım, özerk ve bağımsızlık, eğitim ve öğretim, iş birliği ve topluma karşı sorumluluk gibi başlıkları barındıran ilkeler daha sonraki bölümde detaylandırılacaktır. Rochdale Gönüllüleri tarafından ortaya konulan kooperatif, tüketici kooperatifi olarak değerlendirilmiştir. Buradan yola çıkarak kooperatiflerin amaçlarına ve faaliyetlerine göre sınıflandırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kooperatifler amaçlarına göre çok amaçlı ve tek amaçlı olarak ayrılır. Tek amaçlı kooperatifler; Belli bir amacı yerine getirmek için kurulmuş kooperatiflerdir. Bu tür kooperatiflerde kredi, satış, satın alma gibi tek bir alana yönelik olarak faaliyet gösterilmesi esastır. Çok amaçlı kooperatiflerde asıl işin yanına diğer işler de eklenebilmektedir (Ökçesiz; 1999: 85-86; Aktaran: Akyel, 2015: 41-42).

Amaçlarına göre farklılık gösteren kooperatifler, faaliyet alanlarına göre de sınıflandırılabilir. Bu bağlamda kooperatifler, tarımsal ve tarım dış kooperatifler olmak üzere iki alt başlık altında toplanmaktadır (Tan; 1983: 15;

Aktaran: Akyel, 2015: 42). Tarımsal Kooperatifler başlığının altında Tarım Satış Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Sulama Kooperatifleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri (Pankobirlik) ve Tarım Kredi Kooperatifleri yer almaktadır. Tarım Dışı Kooperatifler, tarımsal kooperatif yapılarına göre faaliyet kolları açısından kendisine daha geniş bir yer bulmuştur. Bu tür kooperatifler ise; Karayolu Yük ve Yolcu Taşıma Kooperatifleri, Tüketim Kooperatifleri, Eğitim Kooperatifi, Konut Kooperatifi, Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri, Turizm Geliştirme Kooperatifleri, Pazarcılar İşletme Kooperatifleri, Küçük Sanat Kooperatifleri, Site İşletme Kooperatifleri ve Temin Tevzi Kooperatifi olarak sınıflandırılmaktadır (Koç, 2000: 23). Bu çalışma kapsamında incelenecek olan kooperatifler ise Tarımsal Kooperatifler başlığı altında yer alan Tarım Satış Kooperatifleri ve bu kooperatiflerin oluşturduğu birliklerdir.

Gelişmiş ülkelerin genel durumları incelendiğinde, ulaştıkları sosyo-ekonomik düzeyde tarımın ve gıda gibi tarımsal ürünlerin yeri çok büyüktür. Tarımsal örgütlenme ise gelişmiş ülkelerde tarımın gelişimindeki en büyük faktörlerinden biri olup kooperatifler de tarımsal örgütlenmenin önemli saçı ayaklarından biridir. Bilindiği üzere; Kooperatifler, insanların ihtiyaçlarını dayanışma ile giderilmesini sağlamak ve aynı zamanda paydaşların çıkarlarını korumak ya da maksimize etmek için kurulan ekonomik bağlamli kuruluşlardır. Kooperatif yapıları ise tarımsal örgütlenmelerin rol model aldığı yapıların başında gelmektedir. Türkler ilk olarak Osmanlı Dönemi'nde Mithat Paşa tarafından örgütlenen ve "memleket sandıkları" olarak bilinen kooperatif benzeri yapıyla 19. yüzyılın sonlarında tanışmıştır. İlk örneklerini İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde gördüğümüz kooperatif kelimesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, dilimize Fransızcadan geçmiştir.

Günümüzde tarım sektörü ve gıda süreçleri daha önceki dönemlere nazaran daha çok kişi tarafından tartışılır hale gelmiştir. Gerek gıda enflasyonu problemleri gerek güvenli gıda gibi talepler ortaya çıkmış, sistemin ise bunu karşılamakta güçlük çektiği gözlemlenmiştir. Aynı zamanda gelişmiş ülkelerde güvenli gıda ve gıda etiği konuları sıkça sorgulamaya başlamıştır. Türkiye'de bu sorular genellikle devlete yönetilirken cevabın ise kooperatiflerde, daha öznel bir alana çekecek olursak Tarım

Satış Kooperatifleri ve Üretici Kooperatifleri'nde arandığı gözlemlenmiştir. Ne var ki, Tarım Satış Kooperatifleri'nin ve Tüketici Kooperatifleri'nin işleyiş yapısı bu soruları cevaplamada soru işaretleri doğurmaktadır.

Tezin asli düşüncesi ve teması; tarımsal örgütlenmenin en önemli nüvesi olarak görülen Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri (TSKB)'nin şirketleşme eğilimleri ile birlikte 1990'ların ortalarından itibaren kendine taraftar bulan gıda etiği konusunu tartışmaktır. Bu doğrultuda ilerleyen çalışmanın hipotezi ise 2000'li yıllarda Türkiye için problem sahalardan birini oluşturan tarım sektörünün kurtuluşu olarak görülen, tarımsal kooperatiflerin aslında kuruluş ve işleyiş ilkelerine aykırı hareket ederek, bağımsızlık ilkesi dışarısına çıkarak etik değerlerden uzak bir vesayet sahası içerisinde bulunuyor olması ve 2020'li yılların Türkiye'sinde hangi kooperatifçilik alanının bu sorunu çözebileceği sorusunun sorulması üzerine kurulmuştur. Çalışmanın hipotezi doğrultusunda "Türkiye'de kooperatifçiliğin tarihsel süreçlerinde sıkıntılar var mı?", "TSKB tarım sorunlarını çözmeye yetecek bir güç müdür?", "Gıda etiği, TSKB'nin önemseydiği bir başlık mıdır?", "TSKB'nin alternatifleri var mıdır?" gibi sorular sorulmuş ve cevaplar aranmıştır.

Araştırma, nitel araştırma yöntemi kullanarak hazırlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi, yirminci yüzyılın başlarında, pozitivist yaklaşımların kabul etmediği olguların belirlenmesi amacıyla antropoloji, sosyoloji ve psikoloji alanlarında ilk olarak başlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde nitel araştırma yöntemine 'doğal araştırma', 'yorumlayıcı araştırma' ve 'alan araştırması' gibi farklı isimler de verilmiştir. Nitel araştırma aynı zamanda, irdelediği probleme karşı sorgulayıcı, yorumlayıcı ve problemin doğal biçimini anlama uğraşı içerisinde olan bir yöntemdir (Baltacı, 2019: 369). Bu bağlamda çalışmamız içerisinde nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi ve iki örneğin ele alındığı karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi sürecinde, belge tekniği, kitap taraması, arşiv taraması gibi yöntemlerle kitaplar, tezler, makaleler, kanunlar, gazete yazıları, röportajlar ve podcastlerden yararlanılmıştır. Örnek karşılaştırması yöntemi çerçevesinde, iki farklı kooperatif türü üzerinden 'gıda matrisi ve etik izlençe' kapsamlı bir karşılaştırmaya gidilmiştir.

Araştırma toplamda üç bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi çerçevesinde, Dünya'daki tarımsal kooperatifçiliğin tarihsel süreci üzerinde durulmuştur. Rochdale Gönülleri ile başladığı kabul edilen bu akışın ortaya koyduğu ilkeler incelenmiştir. Araştırmanın devamında tüketici kooperatifçiliğinin başlangıç noktası olarak kabul gören İngiltere, üretici kooperatifleri deneyiminin irdelendiği Fransa ve kredi kooperatifçiliği üzerine yoğunlaşan Almanya geniş olarak incelenmiş, Dünya'daki kooperatifçiliğe katkı sunan diğer Rusya, İsrail, Japonya gibi ülkelerden bahsedilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde, yine birince bölümde olduğu gibi doküman analiz yönteminden yararlanılmıştır. Bu bölümün ana odağı kuşkusuz Türkiye'dir. Osmanlı coğrafyasında ilk örneklerini gösteren kooperatif düşüncesi Mithat Paşa tarafından Sırbistan'da ortaya atılmıştır. Bunun yanı sıra Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) döneminde çeşitli yönlerden desteklenerek, hem ilk faaliyet ve türlerine göre örnekler ortaya konulmuş hem de insanlar tarafından tanınırlılığı ve katılımında artış söz konusu olmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye'de kooperatifçilik üzerine yasalar hazırlanmış, çeşitli kalkınma planları dahilinde de konu üzerine değinilmiştir. Bu bölüm içerisinde ayrıca Türkiye kooperatifçiliğinden bahsedilirken istatistiklerden de yararlanılmıştır. İkinci bölümün devamında ise Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (TSKB) detaylı şekilde incelenmiştir. 1900'lü yılların ilk çeyreğinde ortaya çıkan TSK ve TSKB'lerin gelişimleri gözler önüne serilmiştir. 20. yüzyılının sonlarına doğru değişimler daha kuvvetli olarak ortaya çıkmış, yaşanan bu süreçler çeşitli şekillerde tasnif edilmiş, karşılaştırılmıştır. 2000'li yılların sonunda ortaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project – ARIP) TSKB'nin şu anki durumuna istinaden analiz edilmiştir.

Araştırmamızın son bölümünde, gıda etiğinin yanısıra TSKB'leri özneline incelenmesi ve alternatif olarak öne sürülebilecek yapı üzerine inceleme gerçekleştirilmiştir. Gıda rejim süreçlerinden bahsedilen bu bölümde kimileri tarafından dördüncü kimileri tarafından üçüncü olarak tanımlanan gıda rejiminin devamı olan bu dönem içerisinde daha önceleri adını duyduğumuz fakat bu kadar

yoğun tartışma alanına sahip olmayan gıda etiği önemli bir konu olarak önümüze gelmiştir. Gıda Etiği ve Matrisi üzerinden TSKB değerlendirilmesi yapılmış olup, Marmarabirlik ve Kadıköy Tükeci Kooperatifi alt başlıklarında karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda, Marmarabirlik yapısının şirketleşmiş, holding kimliğine büründüğü bu dönem içerisinde toplumda yer bulmaya başlayan güvenli-aracısız-hikayesine hâkim olunan gıda anlayışına hizmet edemediği, etik değerleri ise kooperatif yapılanması içerisinde ön plana almadığı gözlemlenmiştir. Kadıköy Kooperatifi ise Marmarabirlik yapısından farklı bir şekilde pozisyon aldığı aracısız-sömürsüz bir gıda egemenliği anlayışına sahip olması bakımından etik değerleri kooperatif içerisinde uygulayabildiği görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYA'DA TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Kooperatifler ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve istekleri müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir teşkilattır. Yaygın bir kanı olarak kooperatifçilik deneyiminin başlangıcının İngiltere'deki Rochdale Gönüllüleri tarafından kurulan tüketim kooperatifi olduğu düşünülmektedir. Bu kooperatif üyeleri günümüze kadar birçok kez değişikliğe uğrayan fakat özünde demokratik ve katılımcı bir örgütlenme modeli olan kooperatifçiliğin ilkeleri, kooperatifçiliğin ne olduğunu anlamamız bakımından önemli bir yere sahiptirler. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde bu ilkeler üzerinde uzlaşma süreci ve ilkelerin incelenmesi yer alacaktır.

Kooperatifler, toplumsal kalkınmayı geliştiren ve ticari işletmeler için temel sağlayan özgün bir modele dayanmaktadırlar. Bu işletmeler çeşitli özellikleri bünyesinde barındırırlar. Rochdale Gönüllüleri tarafından ortaya konulan maddeler, daha sonrasında bütün dünya tarafından benimsenebilecek ilkeler ortaya koymak isteyen ICA tarafından 1937 yılında düzenlenip yedi madde halinde sunulmuştur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Herkese açık üyelik,
- b. Demokratik yönetim,
- c. Risturn,
- d. Sermayeye sınırlı faiz ödenmesi,
- e. Siyasi ve dini tarafsızlık,
- f. Peşin satış ve
- g. Eğitimin geliştirilip desteklenmesi ilkesidir (Hazar, 1970: 87-88).

Bu maddelerin arasında üzerinde durulması en gerekli gözüken ilke “Risturn İlkesidir”. Bu, kooperatifin işlemlerinde meydana gelen fiyat farklarını ortaklar arasında zarar ortaya çıkarılmayacak şekilde paylaşılması anlamına gelmektedir. Risturn dağıtımı üç şekilde ortaya çıkabilir: İlki, kooperatiflerin geliştirilmesi için fon ayrılabilir; ikincisi ortak hizmetler için fon ayrılabilir, üçüncüsü ise geriye kalan ortaklar arasında, kooperatifle olan işlemleri oranında bölüşdürülebilir (Hazar, 1970: 88-89).

Yukarda sayılan yedi ilke, ICA tarafından 1966 tarihinde Viyana’da yapılan kongrede altı madde olarak ortaya konulmuştur (Öksüz, 2012: 335-336):

- a. Serbest giriş,
- b. Demokratik yönetim,
- c. Risturn verilmesi,
- d. Sermayeye sınırlı faiz,
- e. Kooperatif eğitiminin geliştirilmesi,
- f. Diğer kooperatifler ile iş birliğinden oluşmaktadır (Mülayim, 1975: 59).

ICA, 20-23 Eylül 1995 tarihleri arasında İngiltere’nin Manchester şehrinde yapılan 31. Kongresinde daha önceki kooperatifçilik ilkeleri tartışılarak yeniden şekillenmiştir. Bununla birlikte bazı ilkeler değiştirilerek bazıları ise güncellenerek yedi madde olarak ortaya koyulmuştur. Bunlar alt başlıklarda ayrıntılı olarak açıklanacak olan: Gönüllülük ve herkese açık ortaklık; ortaklar tarafından gerçekleştirilen demokratik denetim; ekonomik katılım; özerklik ve bağımsızlık; eğitim, öğrenim ve bilgilendirme; kooperatifler arasında iş birliği; topluma karşı sorumlu olma ilkeleridir (GTB, Erişim tarihi: 28.11.2018).

Gönüllülük ve Herkese Açıklık İlkesi

Gönüllülük ve herkese açıklık ilkesi; serbest giriş ya da açık kapı ilkesi olarak da adlandırılır. Bu ilkeyle kooperatifler, ana sözleşme içerisinde yer alan koşullara uygunluk gösteren kişilerin katılımı tariflenmektedir. Kooperatiflerin devlet ya da sermaye şirketlerinden ayrımını sağlayan en önemli farkın bu ilke

olduğu söylenmektedir. Açıklık, tarafsızlıkla ilişkilendirilirken gönüllü olma başlığı ise giriş ve çıkış noktasında herhangi bir zorlamanın olmaması gerekliliğini vurgulamaktadır. Yine de ülkemizde 1163 sayılı kooperatifler kanununun 11. maddesinde, bir ortağın hiçbir suretle kooperatiftan çıkamayacağına dair bağlamanın hükümsüzlüğü yer almakla birlikte bazı kooperatifler ana sözleşmesinde mağduriyetin ortaya çıkmaması adına tedbirler almaktadır.

Demokratik Katılım İlkesi

Bu ilke genellikle “her ortağa bir oy hakkı” deyimini ile karşılanmaya çalışılmıştır. Ortakların demokratik bir şekilde aralarından seçtikleri kişiler ile yönetim kadrosunu oluşturmalarını tanımlamaktadır. Yapı olarak yönetsel şeklin sermaye şirketleri ile benzerlikleri var olsa da sermaye şirketlerinde hisselerin büyük bir kısmını elinde bulunduranların yönetsel mekanizma içerisinde daha etkili olduğu ve kooperatif ortaklarının hepsi birer oya sahip olduğu görülmektedir (Yüksel, 2006: 21-22).

Ekonomik Katılım İlkesi

Kooperatiflerin yaptıkları işlem sonrasında ortaya çıkan gelir fazlasının belirli bir kısmının kooperatifleri geliştirme, yapılan işlemlerle orantılı olarak kar sağlama ve ortaklarca kabul edilen diğer faaliyetlere destek olma gibi amaçların biri ya da tamamı için ayrılmasını tanımlamaktadır.

Özerklik ve Bağımsızlık İlkesi

Kendilerine yeten ortakları tarafından yönetilen bağımsız kuruluşlar olduğunu ifade eder eden bu ilke kooperatifler için çok önemlidir. Kooperatifler, kamu kuruluşları ya da özel kuruluşlarla bir anlaşmaya varmaları halinde ya da dış kaynaklar yoluyla sermaye arttırmaları durumunda, bunu özerkliklerini sürdürecekt ve üyelerin demokratik yönetimlerini koruyacak şekilde gerçekleştirmek zorundadırlar. Kooperatifler yaptıkları eylemlerin karşısında ortaklarına sorumlulukları vardır ve bu eylemler sonucunda menfaatlerin korunması önemli bir

yere sahiptir. Bu nedenle kararların ve faaliyetlerin dış unsurlardan etkilenmemesi büyük bir öneme sahiptir (Atik, 2014: 17).

Eğitim, Öğretim ve Bilgilendirme İlkesi

Kooperatifler kendi gelişimlerini arttırmak amacıyla ortaklarına, öğrencilere, seçilmiş ve hedef kitleler için eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmaktadır. Kooperatifler ilkelerinin kavranması açısından ortaklarının temel eğitimleriyle de ilgilenebilmektedir ve belli bir eğitim düzeyi içerisinde olmasının da kendilerine fayda sağlayacağını düşünmektedirler. Kooperatifçilik ilke ve değerleri hakkında kamuoyuna bilgi verebilmekte ve çalışmalarını anlatmaktadırlar. Birçok ülkede kooperatifçilik fakülteleri ve enstitüleri bulunmaktadır.

Kooperatifler Arası İşbirliği İlkesi

Kooperatifler ortaklarına hizmet doruklaştırması ve güçlendirici planlar ortaya koyabilmeleri açısından diğer kooperatif yapılarıyla; uluslararası, ulusal ve yerel düzeylerde iş birliği gerçekleştirmelerini tanımlamaktır. ICA bunun en somut örneğidir.

Topluma Karşı Sorumlu Olmak

Bu ilke şunu göstermektedir ki; Kooperatif planlarında ve amaçlarında toplumsal bir örtüşmenin gerekliliği çok önemli bir yer kapsamaktadır. Bu ilke ile birlikte kooperatifler sadece kendi üyelerinin değil aynı zamanda toplumun çıkarlarını korur ve kalkınmasına destekte bulunur (İnan, 2004: 53-55).

Günümüze kadar geline süreçte kooperatiflerin ilk çıkış noktası olarak İngiltere gösterilmekle birlikte daha sonraları Fransa ve Almanya gibi ülkelerde İngiltere'deki örneklerine bazı noktalarda benzer, bazı noktalarda ise ayrışan oluşumlar ortaya çıkmıştır. Türkiye'de ise Mithat Paşa tarafından bir örneği sunulan kooperatifçiliğin tarihsel süreci kapsamında bu bölümde sırasıyla İngiltere, Fransa,

Almanya, Rusya, İsrail gibi ülkelerle birlikte diğer belli başlı ülkelere de yer verilecektir.

1.1. İNGİLTERE

Bugünkü anlamda kooperatiflerin ortaya çıktığı yer olarak İngiltere gösterilmektedir. Bunun başat nedenlerinden biri kooperatif yapılarının ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonralarında İngiltere'nin kapitalizmin en güçlü olduğu ülkelerin başında geliyor olmasıydı. İngiltere'de yaşanan kooperatifçilik deneyimleri birçok ülkeyi etkilemiştir. Bu bölümde Robert Owen'ı başlangıç olarak William King ve Rochdale Öncülleri incelenecektir.

1.1.1. Robert Owen

Robert Owen¹, 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, kurucusunun Henri de Saint² olduğu savunulan “ütopik sosyalizmin” Charles Fourier ve Pierre Leroux gibi ilk temsilcilerinden kabul edilir. Genel bir yargı olarak İngiliz Kooperatifçiliğinin ilk temsilcisi olarak görülen Owen, Gallerli bir demirci ustasının çocuğudur (Siméon, 2012: 2). Robert Owen, çocukluğundan itibaren sürekli bir şekilde ticaret ve üretim sektörleri ile ilgilenmiştir. On yaşında iken okulu bırakıp ticarete atılan Owen, arkadaşı ile ortak bir atölye kurmuş ve on dokuz yaşına geldiğinde ise Manchester'de 500 kişilik bir fabrikada müdür olmuştur. 1799 yılında İskoçya Glasgow'a giderek içinde 2500 işçinin çalıştığı dört fabrikayı iki ortağıyla birlikte satın alan Owen, burada büyüyüp New Lanark ismini alan köyde, içinde bulunan fabrikalarda çeşitli uygulamalar ve önlemler gerçekleştirmiş ve zamanla başarı sağlanan bu uygulamalarını hükümete önermiştir. Owen'ın New Lanark'da, çalışma sürelerinin on yedi saatten on saate düşürülmesi, on yaşından küçük çocukların çalışmasının engellenmesi, para cezalarının ortadan kalkması, işçiler için dükkânların, tesislerin oluşturulması ve işçi çocukları için parasız kreş gibi uygulamaları gerçekleştirmiştir. Fakat bu öneriler hükümet tarafından destek

¹ Robert Owen (1771-1858): Gallerli reformcu ve sosyalist.

² Claude Henri de Saint Simon (1760-1825): Ütopik Sosyalizmin babası olduğu düşünülen Fransız düşünür.

görmemiştir. Önerileri dikkate alınmayan Owen, bu uygulamalarını hayata geçirmek ve geliştirmek için Amerika Birleşik Devletleri (ABD) sınırı içerisinde yer satın almıştır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) sınırları içerisinde bir arazi satın almıştır. Indiana Eyaleti içerisinde yer alan bu arazide New Harmony isimli bir sistemi uygulamaya koyan Owen, başarılı olamayıp ülkesine dönmüştür. Owen, işçilerin koşullarından etkilenecek tasarruf sandığı ve tüketim mağazaları gibi oluşumları kurmuştur. İlk 1832 yılında Londra’da açılan tüketim mağazasının 1840 üyesi bulunuyordu, fakat 1834 yılına gelindiğinde mağazalar kapatılmıştır. Bunun bazı nedenlerinin üyelerin hilelere başvurması ve bu mağazanın belli kişiler için rant alanına dönüşmüş olduğunu söylemek mümkündür (Hazar, 1970: 54-62).

Robert Owen’ın düşünceleri başarıya ulaşmasa da kendini Owencî Sosyalistler olarak nitelendiren grup tarafından görüşleri desteklenmiş, kapitalizmin karşısında kooperatiflerin önemini vurgulanmasını gerekli görmüşler ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Kapitalizmin büyük problemlere yol açacağını, bunun çözümünün ise kooperatif sistemde ve özel mülkiyetin vazgeçilmesinde olacağı düşünen Owencî Sosyalistler’e göre kooperatif, bir toplumda boş vakit, eğitim ve kolektif üretimin maddi koşullarını yaratabilen bir aygıt olarak görülmüştür (Aktara: Gücüm, 2018: 47).

1.1.2. Dr. William King

İngiltere’de Robert Owen ile çağdaş olan kooperatifçilik alanında öncülük yapmış diğer isim 1786 yılında İngiltere’nin Ipswich şerinde dünyaya gelen Dr. William King’dir. Babası din adamı olan King, önce felsefe sonra ilahiyat ve matematik alanında eğitim almış ve daha sonra şehirde meclis üyeliği görevinde bulunmuştur (Mercer, 1922: xi, xxxvii). Görüşleri “Co-operator” dergisinde 1828 ve 1830 yılları arası arasında yayınlayan King, burada planlı bir kooperatif olgusu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu planın içerisinde üye gelirleri ile birlikte ilk önce tüketim mağazaları (kooperatifleri) kurmak, tüketim mağazalarından elde edilen kar ile tezgâh ve atölyeler meydana getirmek, elde edilen kar ile araziler satın almak ve bu arazi üzerinde büyük sanayi tesisleri kurulmasını önermek vardı.

Dr. William King, 1827 yılında ilk üretim kooperatifi olarak anılacak yapıyı kurduğunda, bu kooperatif piyasa fiyatına satış yapmakta fakat işletme kârını üyelerine dağıtmayıp ortak sermayeye aktarmaktaydı. Kısa bir süre içerisinde bu yapıya benzer 300 kooperatif kurulmuştur (Mülayim, 1975: 29). Ürünlerin satıldığı bu yerlere "Birleşik Mağaza" (Union Shop) ismi verilmekteydi. Beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde, üç yüz kooperatif mağazasına ulaşan bu yapılar çeşitli nedenlerden dolayı kapatılmıştır. Bu nedenleri alışveriş içerisindeki üyelere yılsonu elde edilen kârdan pay verilmemesi, kooperatif mağazalarında bulunan malların fazla gelmesiyle kalitesiz olanların içerisinde yığılma yaşanması, stok eritmek için girişilen veresiye sisteminin işlevini kaybetmesi, yolsuzlukların bulunması, tüzel kişilikten yoksun oldukları için hukuktan yoksun olmaları şeklinde sıralamak mümkündür (Hazar, 1970: 67-69).

Dr. William King'in bu deneyiminin Owen gibi başarısızlıkla sonuçlandığı görülse de kendilerinden sonra gelen Rochdale Öncüleri için Robert Owen ile birlikte kuşkusuz birer ilham kaynağı olmuştur.

1.1.3. Rochdale Öncüleri

Rochdale Öncüleri olarak bilinen topluluğun tam adı "Rochdale Haksever Öncüleri"dir (*The Rochdale Society of Equitable Pioneers*) (Hazar,1970: 70). İngiltere'nin Manchester şehrinin yakınındaki ufak bir kasaba olan Rochdale'de 21 Aralık 1844 yılında yirmi sekiz dokuma işçisi tarafından kurulan bu kooperatif için her bir işçi bir İngiliz Sterlini sermaye vermekle birlikte toplamda edinilen yirmi sekiz Sterlin sermaye ile kurulmuştur. Bu yirmi sekiz işçi, kooperatifçilik tarihinde "Rochdaleliler" ya da "Rochdale'nin iyi kalpli, hayırlı, adil rehberleri" olarak anılırlar. Rochdale Öncüleri'nin bu denemeleri daha ilk yıl başarıya ulaşmasıyla beraber bir yıl içerisinde yirmisekiz olan üye sayısını yetmiş dörde yükseltmişlerdir. Sermaye ise yirmi sekiz sterlinden yüz seksen sterline ulaşmıştır. 1844-1849 yılları arasında Rochdale'yi örnek alan yüze yakın kooperatif açılmıştır (Mülayim,1975: 29-30).

Görsel 1: Başarı Adımları

SUCCESSIVE STEPS OF SUCCESS.		
EQUITABLE PIONEERS' CO-OPERATIVE STORES.		
Enrolled according to Law.		purchasers in proportion to the money expended.
—		—
<i>Objects.</i>		No second prices.
To improve the social and domestic condition of its members.		—
—	[Copied from the Doors of the School Lane Branch.]	All purchases paid for on delivery.
Five per cent. interest paid on shares.		—
—		Dividends declared quarterly.
Remaining profits divided amongst		

Kaynak: (Holyoake, 1893: 37)

Rochdale Öncüleri, o dönem elde ettikleri başarıları adımlarını, insanlarla paylaşmak adına satış mağazalarının kapılarına asarak teşhir etme yöntemine gitmişlerdir. Yukarıda bir örneğini gördüğümüz görselde ise başarının adımlarını şöyle tanımlamaktaydılar: Önceden belirlenmiş kurallara göre hareket etmek, harcanan parayla orantılı geri ödeme, ikinci bir fiyatın olmaması, teslimat için ödenen tüm işlemler, üç ayda bir açıklanan kar payları, hisselerine ödenen yüzde beş faiz, bölüşülmüş kalan kar. Bunun sonucunu elde edilen başarıyı ise üyelerinin sosyal ve yerel koşullarını iyileştirmek olarak ifade etmişlerdir (Holyoake, 1893: 36-37).

Öncülerin ortaya koyduğu ilkeler daha sonrasında ICA tarafından sistematikleştirilip geliştirilmiştir. Mutlak olarak günümüzün şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda düzenlendiği için ilk Rochdale İlkelerinden farklılık gösterse de şu

anki ilkelerin ortaya konmasındaki etkisi yadsınamaz şekildedir. 19. yüzyılda ortaya koyulan ilkeler ise şöyleydi (Mülayim,1975: 32):

1. Dükkândaki eşyaların piyasa fiyatına satılması,
2. Ortakların satın aldığı ölçüde fiyat farkı ödemesi,
3. Peşin satış,
4. Ortakların demokratik yönetimi,
5. Ortaklarının katılımının eşit hukuki yetkilere dayanması,
6. Dinsel ve siyasal tarafsızlık,
7. Ortakların sermayesine dışarıdaki faizden yüksek faiz verilmesi.

1.2. FRANSA

İngiltere'deki denemeler tüketici kooperatifleri üzerine ilkleri gerçekleştirmiş olmakla birlikte bu bölümde bahsedilecek olan Fransa'daki kooperatif denemeleri üretim anlamındaki denemeleri ifade etmektedir. Bu bağlamda Charles Fourier, Philippe Buchez, Louis Blanc, Charles Gide ve Nimes okulundan bahsedilecektir.

1.2.1. Charles Fourier (1772-1837)

İngiltere için nasıl ki kooperatifçiliğinin öncüsü olarak Robert Owen gösteriliyorsa Fransız Kooperatifçiliğinin öncüsü olarak da Charles Fourirer gösterilmektedir. Kendisi Robert Owen'la çağdaştır. Fourier, Newton'un yerçekimi kanunu sadece doğada değil insan ruhu ve toplumunda da geçerli olduğunu savunmuştur. İnsanların çalışmalarını bir zevk haline dönüştürüp iş hayatına bir çekicilik verilmesi gerekliliğini çıkaracak ve böylece içgüdüye sahip insanların iş birliği ile ortak içgüdü meydana gelecek ve sosyal ahenk ortaya çıkacağını iddia etmiştir (Hazar,1970: 121).

Fourier düşüncelerini çeşitli kitaplarda topladı. Bunlardan en önemlisi Yeni İşçi Dünyası ve Kooperasyonu'dur. Bu eserinde “Falanj” (Phalange) ismini verdiği bir toplum planlamıştır. Esere göre insanlar kendi yapmaktan hoşlandığı işi görecek ve tüketim kolektif olarak meydana getirilecektir. Fourier'e göre her falanj 400-

2000 arası işçi barındırabilecek ve her bir falanj 2000 hektar alana sahip olacak şekilde oluşturulacaktır. İşler grup halinde yapıp işçi bir gün içerisinde işini değiştirebilecek böylece iş daha cazip hale getirilmiş olacaktır. Falanjlarda elde edilen karın 4/12'si sermayeye, 5/12'si emek sahiplerine 3/12'si yetenek sahiplerine dağıtılması amaçlanmıştır (Mülayim, 1975: 33). Fourier'in kapitalist sistemin yerine geçmesi için planladığı kooperasyon sistemi budur ve ona göre bu sistem dar alanda sabit olarak kalmayıp tüm dünyaya yayılacaktır. "Birbirlerine kemerlerle bağlanacak olan Falanj genel yönetim yeri, Dünyanın tabii Başşehri olan çifte kemerli İstanbul olacaktır" (Hazar, 1970: 124).

Fourier'in önerdiği Falanj sistemi İbrahim İnân tarafından Sovyetler Birliği ve diğer komünist ülkelerde var olan Kolhozlara ve İsrail'deki Kibutzlara benzetilmektedir. Bunun yanında Fourier komünist olmayıp bu yapılarda mülkiyet hakkını savunmuş ve teşvik etmiştir (İnân, 2004: 26). Şüphesiz, Charles Fourier'in bu görüşleri birçokları için ilham kaynağı olmuştur.

1.2.2. Philippe Buchez

İkinci olarak bahsedeceğimiz kişi ise Fransa'da üretim kooperatiflerinin önemli kişisi olan Philippe Buchez'dir. Buchez, kendinden önce gelen İngiliz ve Fransız kooperatifçilerden etkilenmiştir. 24 yaşından itibaren başladığı kooperatifçilik propagandasında yazılar ve kitaplar çıkartıp, konferanslar vermiş emekçi sınıfı eğitmeye ve disiplinli teşkilatı teşvik etmeye çalışmıştır. Kendisi üretim kooperatifçiliğinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. 1831 yılının Aralık ayında "L'Europeen" dergisinin 3. sayısında, el sanatları için bir üretim kooperatifi modeli çizip geniş yankılar uyandırmıştır. 1832 yılında Buchez'in modeline uygun olarak "Marangozlar Kooperatifi" ve daha sonra 1834 yılında "Mücevherciler Kooperatifi" kurulmuştur (Hazar, 1970: 128-136).

Paris'te "Terziler Kooperatifi", Saint Étienne şehrinde "Galon İşçileri Kooperatifi", yine Paris'te, 1839 yılında "Fırıncılar Kooperatifi" kurulmuştur. 250'den fazla üretici kooperatifi kurulmuşsa da Fransa'da başarı sağlanamamıştır. Buchez'in Cumhurbaşkanı olduğu 1844 sonrasında devlet kooperatifler 3 milyon

frank kredi sağlamıştır. Sağlanan bu krediler geriye dönüşün pek olmaması nedeniyle başarılı olmamıştır, ellerine para geçen üreticiler kapitalistleşmiş, kooperatif düşüncesinden uzaklaşmışlardır (Kara, 2003: 40-41).

1.2.3. Louis Blanc

Fransa'nın diğer önemli kooperatifçisi de Louis Blanc'tır. Blanc, Hukuk ve felsefe eğitimi almış, yazarlık ve gazetecilik yapmıştır. 1848 sonrası kurulan geçici hükümette bakanlık yapmıştır (Kara, 2003: 41).

Blanc, ütöpik sosyalistlerden sayılmakla birlikte Fransa'da kooperatifçiliğin önemli isimleri arasında yer almaktadır. Görüşlerini, genel olarak “Emeğin Örgütlenmesi” adlı eserinde açıklamıştır. Kendi dönemindeki mevcut sıkıntıların nedenini serbest rekabete bağlamıştır. Fabrikaların el tezgâhlarını yok ettiğini ve buralarda çalışan zanaatkârların daha sonraları işlerinde efendi olmaktan çıkıp gündelikçi işçi konumuna girdiklerini söylemektedir. Blanc, kooperatifleri karşılıklı dayanışma ilkesi üzerine oturtmaz, kurucu olarak devleti alır. Ona göre devlet, sermayenin ve sanayinin de hâkimi olmalıdır. Kooperatifler devlet yardımıyla kurulacağından ona borçlanacak ve bu borcu karlarından ayırdıkları paralarla ödemeleri gerekecekti. Blanc'ın kooperatiflerin devlet yardımı ile oluşması hakkındaki görüşleri, özellikle Alman düşünürleri etkilemiştir (Hazar, 1970: 139-146).

Blanc, serbest rekabetin yarattığı olumsuzluklardan sıyrılmanın yolunu üretim kooperatiflerinde bulmuş ve bunlara “sosyal atölyeler” demiştir. Bu üretim kooperatiflerinin sermayesini devletten beklemektedir. Bu yönüyle birçokları tarafından Robert Owen ve Charles Fourier'ın düşüncelerinden daha gerçekçi fikirlere sahip olduğu düşünülmektedir. Blanc bu görüşleriyle devlet sosyalizmi ve kooperatifçi sosyalizmi bağdaştırdığı görülmektedir (Zarakolu, 1981: s.71).

1.2.4. Charles Gide ve Nimes Okulu

Nimes okulu, 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir düşünce akımının temsilidir. Bu düşünce tüketim kooperatifçiliğinin destekçiliğini yapmaktadır. Bu okul August Fabre (tam adı Auguste Louis Antoine Fabre) ve Édouard de Boyve tarafından Fransa'nın Nimes şehrinde başlatıldığı için ismini "Nimes Okulu" olarak almıştır. Charles Gide bu okula sonradan katılsa da görüşleri okula güç katmıştır. Charles Gide ve Nimes Okulu işçi sınıfının durumunun iyileşmesi için tüketim kooperatiflerinin önemini vurgulamışlardır (Özen, 2013: 30). Bu teoriye göre genellikle önemlerini üretime doğru veren iktisatçılar, tüketime gerekli önemi vermemiştir. Reddetmek mümkün değildir ki üretimin ana hedefi tüketimdir ve üretimde bir artışın söz konusu olması üretimle aynı çizgidedir. Bu nedenle özendirilmesi gereken şey tüketimdir bu ise tüketicilerin birleşip kooperatifler oluşturulmasıyla mümkün olacaktır (Akyel, 2015: 39-40).

Gide'ye göre herkes tüketicidir ve bu yüzden tüm halkın tüketim kooperatifine ortak olması gerekmektedir bu şekilde tüketim kooperatifleri federasyonları oluşacaktır. Üretim tüketim için bir araç ve insanlar ortak birim kooperatiflerine bu ihtiyaçlarını bildireceklerine göre, bu süreç içerisinde üretim kooperatifleri de üretimlerini planlı bir şekilde yapılmasına olanak sağlayacaktır. Bu şekilde bütün insanlığın ihtiyacını gideren "Kooperatifler Cumhuriyeti" oluşmuş olacaktır (Akbolat, 2012: 25-26).

1.3. ALMANYA

Almanya modern kooperatifçiliğin gelişmesinde önemli katkıları olan üç ülkeden birisidir. İngiltere'de tüketim kooperatifleri, Fransa'da üretim kooperatifleri ve Almanya'da kredi kooperatifçiliği alanlarında ilk örnekler verilmiştir.

1.3.1. Viktor Aime Huber

Viktor Aime Huber, Almanya'da kooperatifçiliğinin temellerini atan insanların başında gösterilir. Kendisi önceleri İngiltere, Fransa gibi ülkelere giderek

kooperatifleri incelemiş ve ülkesine getirmek istemiştir. Huber, kooperatiflerin toplumsal sorunları çözümlendirebileceğine inanmaktadır ve bu nedenle açıklamalar, teşvik ve propagandalar yapmıştır Huber, 1848 yılında Almanya’da ilk yapı kooperatifi olan “Kamuya Yararlı Yapı Şirketi”nin (Gemmeinnütziges Baugewerkschaft) kurulmasına ön ayak olmuştur. İngiltere’de Rochdale Öncüleri’ni 1854 yılında birçok İngiliz yazardan önce dünyaya tanıtmıştır. 1855 yılında ise Wernigerode şehrinde bir Ödünç Verme Kooperatifi (Darlehensverein) kurulmuştur (Hazar, 1970: 164-173).

1.3.2. Hermann Schulze-Delitzch

1808 doğumlu olan Hermann Schulze adına, doğduğu ve daha sonraları yargıcılık yaptığı Delitzch şehrinin adını da eklemiştir. 1848 yılında Berlin Meclisi'ne giren Schulze, o zamanlar büyük sanayinin rekabetinden olumsuz etkilenen esnafın kredi vb. sorunlarını çözmek amacıyla çalışmalarda bulunmaya başlamıştır (İnan, 2004: 26-27). Alman kooperatifçilik tarihinde özellikle küçük zanaat kooperatiflerinin kurucusu ve Alman Kooperatifçilik Hukuku’nun yaratıcısı olarak kabul edilmektedir (Hazar, 1970: 174).

Schulze, 1849 yılında esnaf grupları için Hammadde Tedariki Kooperatifini ertesi yıl ise Esnaf Kredi Kooperatifini kurmuştur. 1859 yılında o zamana kadar kurulmuş bütün küçük zanaat kooperatiflerini bir araya toplamış öte yandan 1864 yılında ilk Alman Kooperatifler Bankası’nı kurmuştur. Almanya onun önderliğinde hazırlanan Kooperatif Kanununu 1867 yılında kabul etmiştir. Schulze-Delitzch, devlet yardımına dayanan kooperatifçiliğin karşısında durmuş ve bunu eleştirmiştir. Onun kurduğu kooperatifler esnafın kredi ihtiyacını karşılama hedefiyle hareket ediyordu. Bu nedenle dünyada kredi kooperatifçiliğinin öncüsü olarak kabul edilmiştir (Mülayim, 1975: 34-35).

Schulze, birlikte üretmenin hayalini yazıya aktarabilmek adına “Kooperatifçilik Yaprakları” adlı dergiyi çıkartmıştır (Fındıkoğlu; 1967: 79). Hermann Schulze incelediği deneyimler ve kendi tecrübelerine dayanarak bir takım ilkeler geliştirmiş ve kendi kurduğu kooperatiflerde başarı ile uygulamıştır. Bu

ilkeleri: kooperatif ortaklığına alımlarda bölge ve ortakların sayısında sınırlandırmanın olmaması, kooperatifler kendi meslek grupları içinde kurulması, dayanışma ve müştereklik uygulanmalı, ortaklar sermayeye katılmalı ve her ortağın bir oyu olması, risturn esası uygulanması, önce kooperatif ortaklarının gereksinimlerinin karşılanması, kooperatiflerin meslekten memur olanlarca (uzman) tarafından yönetilmelisi ve kooperatiflerde yüksek faiz ve kısa vade esası uygulanması, olarak sıralamak mümkündür (Turan,1979: 124-125).

Schulze'nin 1859 yılında kurduğu "Alman Küçük Sanat ve İktisat Kooperatifleri Birliği"nin öldüğü 1883 yılında birliğin toplam üye kooperatif sayısı 922'ye ortak sayısı ise 470 bine ulaşmıştır (İnan, 2004: 27).

1.3.3. Frederich Wilhelm Raiffessen

1818 doğumlu olan Raiffessen yirmi yıl boyunca Ren bölgesinde çeşitli köy ve bucaklarda belediye başkanlığı görevinin yürütmüş ve ilk kooperatifçilik deneyimini 1847 yılında Weyerbuch'da gerçekleştirmiştir. 1847 yılında hasat durumu kötü giden köylü için mali durumu iyi birkaç aile ile birlikte tüketim kooperatifi oluşturmuştur. 1848 yılında Flammersfeld'de belediye başkanı olduğu dönemde tefecilik ve fakirlikle mücadele eden köylüye yardım etmek için "Flammersfeld Yardım Birliğini" kurmuştur. Bu birlikte hayvan satın alıp ihtiyacı olan köylüye beş yıl ödeme planlı olarak hayvanları tahsis ediyordu. Bu çözüm yine de köylünün kredi ihtiyacını karşılamadığı için önce ikraz sandığı, sonrasında tasarruf sandıkları kurulmuştur. Hermann Schulze-Delitzch şehirlinin, Frederich Wilhelm Raiffessen ise köylünün kredi ihtiyaçlarını karşılamak adına kooperatifler kurmuştur. Raiffessen kooperatif üyelerinin sayısını 100 ile sınırlamıştır (Mülayim, 1975: 36-38).

Raiffessen, kurduğu bu sandıkları birleştirerek "İkraz Sandıkları Birliğini" kurmuştur. Birliğin nakit ihtiyacının görerek 1872 bağımsız kooperatif bankaları ve Ren Bölgesi'ndeki Neuvid'de 5 yıl sonra merkezi bir banka kurmuştur. Bankanın yapısı federasyoneldi ve bankaya 30 kooperatif ortaktı aradan geçen on yıl sonra bağlı kooperatif sayısı dört yüze çıktığı görülmüştür. Raiffeisen'in ölümü sonrasında banka Berlin'e taşınmış ve Raiffeisen'in adıyla anılmaya başlanan bir Kooperatifler

Bankası halini almıştır. Raiffeisen Alman kredi kooperatifçiliğinin kırsal alandaki öncüsü kabul edilmektedir (İnan, 2004: 28).

Schulze'nin kooperatiflerinde olduğu gibi Raiffesen'in kooperatiflerinin de kendine özgü ilkeleri bulunmaktaydı. Schulze'nin kooperatif yapısında ortaklarının sınırsız sorumluluğu ve dar bölgede sınırlı sayıda ortak ile organize olmak çok önemlidir. Alınan kredilerin kontrolü koşulu bulunan kooperatiflerde giriş parası bulunmamaktaydı fakat bu 1899 tarihli Kooperatif Kanun'u sonrasında değişmiş ve alınmaya başlanmıştır. Başta risturn dağıtması da daha sonraları dağıtmaya başlamıştır. Öte yandan sadece kendi ortaklarına yardım eden kooperatif yapısında her ortak eşit, verilecek olan kredilerde ise düşük faiz, uzun vade uygulanması ve yönetimin tamamen ücretsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi önemli bir yer kapsamıştır (Turan, 1979: 124-125).

Raiffessen'in ve Schulze'nin ilkeleri arasında büyük farklılıklar görülmektedir. Schulze, ortakların alımında bölge ve sayı sınırlandırmasının olmamasını önerirken, Raiffessen dar bölge ve sayı sınırlanmasının gerekliliğini savunmuştur. Diğer farklar ise risturn, yönetim kademesi ve kredi şekillerinde ortaya çıkmaktadır. Raiffessen'in sınırsız sorumluluk ve kredi ödeme şekillerinde ortaya koyduğu ilkeler daha dar ve güven esasıyla yapılan işleri gözlemlemek açısından birbirleriyle uyum gösterdiği söylenebilmektedir.

1.4. RUSYA

Kooperatifçilik bugüne kadar gelinen süreçte, Dünya'nın birçok ülkesinde büyük yankılar uyandırmıştır. Öte yandan ICA'nın belirlediği ilkeler dışında ideolojik aletlerin kullanımı açısından farklılaşmalar da göstermiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nde ideolojik açıdan anlayış ve uygulama şekillerinde birtakım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda ise kooperatifçilik ilkelerinden ayrılan Kolhoz ve Sovhoz yapıları meydana gelmiştir (Turan, 1979: 133). Bu kısımda kolhoz ve sovhozların yapıları üzerinde Rusya'nın kooperatif ya da kooperatife benzer yapılarının tarihsel sürecine değinilecektir.

Çarlık Rusya'sından devralınan sanayi ve üretim açısından geri kalmış olunan ülkede kapitalist dünya düzeni içerisinde bireysel çiftliklerin ülkenin ihtiyacını karşılamak konusunda geri kaldığı düşünülerek kolektif çiftlik üretimi modellerine geçiş yapılmaya çalışılmıştır. Bir bakış açısı olarak sovhozlar direkt Sovyet devlet işletmeleri iken kolhozlar ise kolektif tarımcılık (kollektivnoye hozyaystvo) anlamına gelen, sosyalist bir düzen içerisinde kooperatif yapıları ifade ettiği söylenmektedir.

1.4.1. Kolhozlar

Kolhoz farklı bir mülkiyet anlayışına sahiptir. Kolhozların mülkiyeti devlete ait olsa da çiftçiler buralardan herhangi bir kira bedeli ödemeksizin yararlanabilirler buradaki çiftlik araçları da yaşayanların ortak mülkiyet içerisinde yer almaktaydı. Buralarda elde edilen gelir yönetim kurulunda toplanmaktaydı (devlete ve kolhoz pazarlarında satılan ürünlerin geliri). Devlete satılan ürünlerde serbest piyasa oluşmazken, devletten arta kalan ürünlerin satıldığı kolhoz pazarlarında serbest piyasa mantığı çerçevesinde oluşan fiyatlandırma üzerinden satışlar gerçekleştirilmekteydi. Kolhozların yönetim yapısı üyelerinin toplamından oluşmaktayken önemli kararlar oluşturulan meclis tarafından alınmaktaydı. Tüm bu demokratik ve kolektif yapı görünüşünün ardındaki hiyerarşik bir kontrol mekanizmasının varlığı göz ardı edilememektedir. Çünkü kolhozların kuruluş ve işleyişi merkezi yönetim tarafından çizilmekte, fiyatlar üretim giderlerinin aşagısında belirlenmekte ve pasaport uygulamaları nedeniyle çiftçilerin alanlarını terk etmeleri zorlaştırılmaktaydı. (Kınacı, 2013: 2-5, Erişim Tarihi: 20.11.2021).

1.4.2. Sovhozlar

Devlet çiftliği anlamına gelen sovhozlar tarımın kolektif bir şeklidir. Bu yapı ile yüksek verimli ve endüstriyel ruhla çalışan tarımsal fabrika şeklinde de tanımlanması mümkün olan devlet çiftlikleri kurulmaya çalışılmıştır. Yöneticileri devlet tarafından atanan sovhozlarda çalışanların statüleri neredeyse devlet memuru olarak değerlendirilmiştir. Her işletmenin arazisi beş ila on bin dekar arasında olan sovhozlar, kolhozlar aleyhine sürekli bir artış içinde olmuştur (Özcan, 2007: 45-46).

Toprakların devletleştirilmesi kapsamında ortaya çıkan sovхозlarda genelde tek ürün yetiştirilirdi. Aslında kolhozlardan önce ortaya çıkmalarına rağmen devletin yeterli gücü olmaması nedeniyle daha az uygulanabilir olmuştur ve kolhozların aksine mülkiyeti, araçları ve yönetimi direkt olarak devlete aittir. Sovхозlar 1930’lar sonrası kolhozlara göre daha çok desteklenmiştir. Bunun nedeni ise; kolhozlarda özel ekonomi etiklerinin görülüyor olmasıydı. Stalin ise kolhozları, sovхозlara dönüşmesi gereken bir geçiş aşaması olarak nitelendirmiştir (Kınacı, 2013: 5-6, Erişim Tarihi: 20.11.2021).

1.5. İSRAİL

Sosyalist bir ülke olmamasına rağmen büyük ölçüde sosyalist düşüncelere dayalı tarımsal kooperatif konusunda başarı sağlamış olan İsrail’in bu alandaki tarihsel sürecinde, bir yüzyılı aşkın süre boyunca ayakta durabilen kibbutz ve moşav yapıları varlık göstermiştir.

1.5.1. Kibbutz (Kvutza)

Kibbutz, kelime olarak topluluk anlamında kullanılabilmesine karşın İbranicede cemaat özellikli yerleşik grupları anlatmak için kullanılmıştır. Bugün ise kibbutz kelimesi kolektif mülkiyet, çalışma ve cemiyet özelliklerinin bir arada bulunduğu tarımsal kooperatif köylerini tanımlamaktadır (Öksüz, 2011: 80-81).

İlk Kibbutz olan Degania (İbranice “Tanrının Tahılı”) Aleph Joseph Baratz’ın yanındaki dokuz erkek ve iki kadın tarafından Filistin’de Umm Juni yakınlarında 1909 yılında kurulmuştur (Taşlıgil, Şahin, 2012: 215). İlk kurulan kibbutzun mülkiyeti Yahudi Ulusal Fonu’na ait olmakla birlikte kuruluşunda özellikle Çarlık Rusya’sından gelen sosyalist Yahudilerin etkisi çok büyük olmuştur. 1940’lara kadar kibbutz sayılarında büyük bir artış olmuştur fakat işleyişi değiştirilmemekle birlikte 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla devlete teslimi gerçekleştirilmiştir (Kınacı, 2013: 7, Erişim Tarihi: 20.11.2021).

Kibbutzlarda toprak mülkiyeti devlete aittir ve devlet bu toprakları 49 yıllığına kiraya vermektedir. Ortalama her birinde beş yüz ila bin kişi yaşamaktadır. Kibbutzlarda meclis tüm üyelerden oluşmakta ve bu yapı her yıl tekrardan kendi yöneticilerini seçmektedirler. Toprak için belirli miktarlarda yıllık ödemeler yapılırken, eşyalar onlara ödünç verilmektedir. Kibbutzlarda kesinlikle ücretli işçi çalışımı söz konusu değildir. Gelirlerinin yarısından fazlası tarım dışından oluşmaktadır. Oluşan bu gelirlerin dağıtımı konusunda para söz konusu olmamaktadır. Fakat her yıl, her üyenin kibbutz idaresinden yüz elli İsrail lirası tutarında harçlık alması mümkündür. Elde edilen gelirlerin kibbutz giderleri karşılandıktan sonra geriye kalan kısmı giyecek, yiyecek, giyim, barınma ve sağlık hizmetleri gibi giderlere harcanmaktadır. Yemekler kolektif mutfaklarda hazırlanmakta ve sağlık hizmetlerine Kibbutzların içerisinde ulaşabilmektedirler. Öğrenciler 18 yaşına kadar kibbutzlarda eğitim görürken üniversite eğitim masrafları da bu yapı tarafından karşılanmaktadır. Tüm üyeler arasında eşitlik ve maddi mücadelenin olmaması büyük kazanımlar olarak gözüktü de son dönemlerde bu koşullarda değişiklik gözlemlenmiştir. Kibbutzlar bu zamana kadar altı ayrı federasyon kurmuş olup 1980 sonrası sayıları üçe inmiştir (Özcan, 2007: 42-43). 2010 yılı verilerine göre 273 kibbutz bulunmaktadır ve toplam nüfusu 125 bin civarındadır. Toprakların yüzde onunu kapsamakta, tarımsal üretimin yüzde otuz dördünü elinde bulundururken toplam nüfusun yüzde bir buçuğu kibbutzlarda yaşamaktadır (Kınacı, 2013: 9, Erişim Tarihi: 20.11.2021).

1.5.2. Moshav

Moshavlar daha çok şehir çevrelerinde ortaya çıkan özel toprak ve teşebbüslerinin daha ağırlık gösterdiği köy şekillerinden biridir. Moshav ismini taşıyan kooperatifler özellikleri itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Bunlar; Moshav Ovdim ve Moshav Shitufi'dir.

A) Moshav Ovdim

Aile esaslı bağımsız çalışma düzeni ve kişilerin inisiyatifine bağlı bir kooperatif köy tipidir. İlk Moshavlar 1921 yılında Jezreel vadisi üzerinde Nahalal ve Kfar Yekhezkiel isimleriyle on iki-on üç dönümlük araziler üzerine kurulmuştur

(Öksüz, 2011: 89). Moshavların ortaya çıkmasında Kibbutz yapılarının artışından rahatsızlık duyan Yahudi Ulusal Fonu etkili olmuştur. Buralarda aile hayatı ve üretim faaliyetlerinde serbestiler tanınmış ve tarım dışı faaliyetlere bulunabilmelerinin önü açılmıştır. Fakat bunun için köy meclisinin izni alınması zorunluluktur. Moshavlarda kolektif yaşam ve bireycilik bir arada yürütülmeye çalışılmıştır (Özen, 2013: 39).

Kibbutzların alternatifi olarak orta çıkan Moshav Ovdimlerin özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür; Mülkiyet ortak, ferdi çalışmak esastır. Moshavlar bütün ihtiyaçlarını kooperatif mağazalarından karşılamakta ve mallarını bu mağazalar aracılığı ile satmaktadırlar. Kibbutz ve Mosav Sitifu ile karşılaştırılması yapıldığı zaman Mosav Ovdimlerin kooperatif yapılarına en yakın deneyimler olarak gözlemlendiğini söylemek mümkündür (Özcan: 2007: 42-43).

B) Moshav Sitifu (Aile Kibbutzu)

Moshav Sitifuler, üretimin kolektif fakat tüketimin bireyselliği üzerine inşa edilen kooperatif köyleridir. İlk Mosav Situfiler Aşağı Galilee bölgesinde Kfar Hitin ve Moledet adlarıyla 1936-37 yıllarında kurulmuştur (Öksüz, 2011: 94-95). Kolektif bir çiftlikten başka bir şey olmayan bu yapılarda toprak ve üretim araçları kooperatifin elindedir. Her akşam iş bölümü yapılmakta olup, kibbutzların aksine ortak mutfak ve yatakhane kullanılmamıştır. Moshav Sitifular, Kibbutzlardaki aşırı düzenli hayatın bikkınlığından ortaya çıkmıştır. Kolektif hayatla aile hayatını bir arada yürütmenin yollarını bulmaya çalışmışlardır (Özen: 2013: 38-39).

1.6. DİĞER ÜLKELERDE SÜREÇLER

- Amerika Birleşik Devletleri (ABD); Kooperatifler 1922'den bu yana ABD'de hükümet kararnameleri ile kurulmaktadır. Büyük Buhran sonrası Roosevelt'in uygulama koyduğu Yeni Düzen Programı (New Deal Program) sayesinde kooperatifler artış göstermiştir. 1930'lu yıllar sonrasında enerji alanı da dâhil olmak üzere günümüze kadar artışta bulunmuştur. Günümüzde iki milyona yakın istihdam oluşturmakla birlikte üç yüz elli milyon kooperatif ortağını da bulundurmaktadır.

- Arjantin; Latin Amerika ülkesi olan Arjantin’de kooperatifçilik hareketi Buenos Aires Üretim ve Tüketim Kooperatifi’nin 1875 yılında kurulmasıyla başlamıştır. 1960’larda kurulan kırsal bankalar ve kredi birlikleri sayesinde kooperatifçilik hareketi ivme kazanmıştır. 5 Aralık 1962 tarihinde kooperatifçilik hareketini güçlendirmek amacıyla kurulan Arjantin Milli Kooperatifler Federasyonu (Cooperar) ise 45 federasyonu bünyesinde barındırmaktadır.

- Brezilya; Güney Amerika’nın önde gelen ülkelerinden Brezilya, gelir eşitsizliğinin en derin yaşandığı ülkeler arasında gelmektedir. Bunu engellemenin bir çözümü olarak kooperatifler politikalar ve mevzuatlarda önemli yere sahiptir. Kooperatif hareketinin başlangıcı olarak 1847 yılında kurulan Teresa Cristina kooperatifi gösterilmektedir. 1889 yılında ise “Sociedade Cooperativa Economica dos Funcionarios Publicos de Ouro Preto (Ouro Preto Kamu Görevlileri Ekonomi Derneği)” adında tüketim kooperatifini kurmuştur. 2013 verilerine göre ülkede 6.827 kooperatif bulunmaktadır. İki yüz milyonluk nüfusa sahip ülkede kooperatif ortak sayısı neredeyse on iki milyona ulaşmıştır.

- Çin Halk Cumhuriyeti; Çin’in kooperatifçilik deneyimi seksen yılı aşkın bir tarihe dayanmaktadır. Kırsal bölgenin sorunlarıyla ilgilenmek adına ortaya çıkan kooperatifler 1930’lu yıllardan sonra Endüstriyel Kooperatifçilik Hareketinin ortaya çıkmasıyla ivme kazanmıştır.

- Güney Afrika Cumhuriyeti; Kooperatifçilik hareketinin tarihi 19. yüzyılın başlarına dayanan Güney Afrika Cumhuriyeti’nde ilk kooperatif 1892 yılında Pietermaritzburg Tüketim Kooperatifi olarak kurulmuştur. Bu ülkede kooperatifçilik hareketi fakirliğin azaltılması konusunda etkinlikleri büyük olmuştur.

- Güney Kore; Doğu Asya’nın en önemli ülkelerinden olan Güney Kore’nin kooperatifçilik geçmişi 1900’lü yıllarında başına dayanmaktadır. İlk kredi kooperatifi 1907 yılında Gwangjulu çiftçiler tarafından ortaya çıkarılmıştır. Güney Kore’de tüm kooperatif yapılarını birleştiren Ulusal Tarım Kooperatifleri Federasyonu (Nong Hyup) Kore Kredi Kooperatifleri Birliği Federasyonu, Ulusal Balıkçılık Kooperatifleri Federasyonu, Ulusal Ormancılık Kooperatifleri Federasyonu, Tüketim Kooperatifleri Federasyonu (icoop Korea) gibi çatı federasyonlar bulunmaktadır.

- Hindistan; Nüfusunun yaklaşık yüzde yetmişi kırdı yaşayan Hindistan'ın ekonomisinin büyük bir kısmı tarım sektörüne dayanmaktadır. Hindistan kooperatifçilik tarihini bağımsızlık öncesi ve sonrası diye ikiye ayırmak mümkündür. Bağımsızlık öncesi hareketler 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. 1904 yılında Tarımsal Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde tarım sektörü olmak üzere kooperatifçilikte gözle görülür büyüme görülmüştür. En son verilere göre Hindistan'da altı yüz bin kooperatif ve iki yüz elli milyon kooperatif ortağı bulunmaktadır.

- İtalya; Ülkedeki kooperatifçilik sürecinin başlangıcı diğer ülkelerdeki gibi on dokuzuncu yüzyılın sonlarına denk düşmektedir. 1854 yılında Torino'da işçi birliği tarafından kurulan tüketim kooperatifini başlangıç olarak kabul etmek mümkündür. 1860'larda ise bankacılık üzerine ilk kooperatifler ortaya çıkmıştır. İtalya'da yirminci yüzyılın başlarında sayıları yedi bin dört yüzü bulan kooperatif bulunmaktaydı. 1948 yılındaki İtalyan Anayasasının 45. maddesinde kooperatifçilik sosyal işlev olarak kabul edilmiştir. 1947 yılından 2003 yılına kadar İtalya'da kooperatiflerden kurumlar vergisi alınmamıştır.

- Japonya; Kooperatifçilik hareketinin başlangıcı 1879 yılında Tokyo'da kurulan tüketici kooperatifi ile olmuştur. Japonya'da kooperatiflerle ilgili altı farklı kanun bulunmaktadır. Ülkede yaklaşık kırk milyon kişi kooperatif ortağıdır (GTB, 2015).

Dünya üzerinde 145 ülkede 2.6 Milyon kooperatif ve bu kooperatiflerin yaklaşık 1 milyarın ortağı bulunmaktadır. Aynı zamanda dünya üzerindeki tüm kooperatiflerin tek bir ülke olarak varsayıldığı bir örneklemede, kooperatif devleti Almanya sonrasında Dünya'nın en büyük 5. Ekonomisi olurdu. Kooperatiflerin toplam varlık değerlemesi ise yaklaşık 20 Milyar \$ seviyesindeyken, kooperatif faaliyetleri arasında istihdam sayısı Dünya'da çalışan kimselerin yaklaşık %10'una tekabül etmektedir. En yaygın kooperatif türünün tarımsal kooperatif olduğunu bilinmekle birlikte Yeni Zellanda, Hollanda, Fransa ve Finlandiya'nın gelirlerinin %10'u kooperatifler tarafından üretilmektedir (Aysu, 2019: 31-32).

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE’DE TARIMSAL KOOPERATİFLER VE TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ VE BİRLİKLERİ’NİN DÜNYA BUGÜNÜ

Türkiye’de tarım konusu Osmanlı İmparatorluğu’ndan bu yana süregelen tartışmalara sahne olmuştur. 2019 yılında yaşanan gıda enflasyonu ise bunun hala çözülemediğinin önemli göstergelerinden biridir. Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleştirilmiş olup yaklaşık on dört milyon olan nüfusun yüzde yetmiş altısının kırsal nüfusta olduğu saptanmıştır. 2010’lu yıllara gelindiğinde ise kırsal nüfusun oranının yüzde yirmi üçlere gerilediği görülmüş, 2014 yılında yürürlüğe konulan Büyükşehir Belediye Kanunu ile birlikte resmîyette bu oranın yüzde sekize indiği tespit edilmiştir. Öte yandan Türkiye’de son on iki yılda çiftçi sayısında yüzde kırk sekizlik bir azalma oluşmuştur (Euronews Türkiye, Erişim Tarihi: 07.06.2020). 2008 yılın verilerine göre, yaklaşık bir milyon yüz bin kişi olan çiftçi sayısı, 2020 yılına gelindiğinde yaklaşık altı yüz bine gerilemiştir. Öte yandan 2001 yılında Türkiye’nin toplam tarım alanı kırk bir milyon hektara yakinken 2019 yılında yaklaşık otuz sekiz milyon hektar alana inmiştir (TÜİK, Erişim Tarihi: 07.06.2020). Elde edilen bu veriler ışığında, bu zamana kadar yapılmaya çalışılan tarımsal reformların, uygulamaların ya da içinde bulunulan bu toplu durumun sektörel bir ilerlemeye yol açmadığı görülmüştür.

Türkiye’de küçük tarım işletmelerinin hâkim olduğu verimsiz ve diğer kesimlere göre gelir dağılımının düşük olduğu bir tarımsal yapı mevcuttur. Ülke içindeki dağınık kırsal yerleşim yapısı, küçük üreticilerin fiyat konusunda söz sahibi olmasını engellemekle birlikte ürünlerini düşük fiyatlardan satmasının önünü açmaktadır (Köroğlu, 2003: 65). Türkiye’de tarımla uğraşanların çoğu küçük aile çiftliği ya da orta ölçekli çiftçilik yapan insanlar şeklindedir. Bu çiftçilerin en büyük sorunlarından birisi hak edilen fiyata ürünlerini satamamaktan kaynaklanmaktadır. Çiftçilerin zorluklarla ürettiği mallar tüccar ya da komisyoncu tarafından düşük alt sınırdan alınmakta ya da üreticinin maliyetini karşılamayacak şekilde elinden

çıkartılmasına zorlanmaktadır. Abdullah Aysu (2019: 49)'ya göre tüketicinin malı edinirken ödediği paranın çok az bir kısmı üreticinin eline ulaşmaktadır. Üreticiden düşük ücretle elde ettiği malı en az 3-4 katına satan tüccar ya da komisyoncu bu alışverişte en karlı ortaktır ve bu sistem içerisinde üreticiler öğütölmektedir. Çiftçilerin öğütöldüğü bu sistemin dışına çıkmanın da Kooperatif ve Tarım Satış Kooperatifleri örgütlenmeleri ile mümkün olduğunu dile getirmiştir.

Türkiye'de tarımsal örgütlenme, kamu ve üretici örgütlenmeleri olarak iki ana başlık altında şekillenmiştir. Kamu alanında ilgili bakanlıklar bulunurken, üretici örgütleri çatısı altında mesleki ve ekonomik örgütlenmeleri barındırmaktadır (Yercan, 2007: 20-21). Tarımsal kooperatifler de ekonomik örgütlenme içerisinde yer almıştır.

Tablo 1: Türkiye'de Tarımsal Ekonomik Örgütlenme

Tarımsal Örgüt	Tabii Olduğu Kanun	Türü
Birim Kooperatifleri	-1163, 3476 S.K.	- Tarımsal Kalkınma
	-1163, 3476 S.K.	- Sulama
	-1163, 3476 S.K.	- Su Ürünleri
	-1163, 3476 S.K.	- Pancar Ekicileri
	-1581, 5330 S.K.	- Tarım Kredi
	-4572 S.K.	- Tarım Satış
	-1163 S.K.	- Tütün Üretim ve Satış
	-1163 S.K.	- Yaş Meyve ve Sebze Pazarlama
Üretici Birlikleri	-5200 S.K.	- Hayvansal Üretim
	-5200 S.K.	- Bitkisel Üretim
	-5200 S.K.	- Su Ürünleri
	-5200 S.K.	- Organik Ürünler
İslah Amaçlı Yetiştirici Birlikleri	-5996 S.K.	- Damızlık Sığır
	-5996 S.K.	- Damızlık Koyun-Keçi
	-5996 S.K.	- Arı
	-5996 S.K.	- Damızlık Manda
Diğer Birlikler	-5996 S.K.	- Tavuk
	-5553 S.K.	- Tohumculuk Alt Birlikleri
	-6172 S.K.	- Sulama Birlikleri

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü 29.02.2020 verileri.

Tarımsal kooperatifler, tarım sektörü içerisinde faaliyet gösteren kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları yapı olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenden ötürü ortakları çiftçidir ve faaliyet alanı tarımdır (Ökçesiz, 1999: 87). Türkiye’de tarımsal kooperatifler sekiz kola ayrılmıştır bunlar; Tarım Kalkınma Kooperatifleri, Su Ürünleri Kooperatifi, Sulama Kooperatifi, Pancar Ekicileri Kooperatifi, Tarım Kredi Kooperatifi, Tütün Tarım Satış Kooperatifi, Yaş Meyve ve Sebze Pazarlama Kooperatifi ve Tarım Satış Kooperatifidir.

Tablo 2: Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler

TÜRÜ	SAYISI	ORTAK SAYISI
Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	6.823	745.371
Sulama Kooperatifi	2.451	298.301
Su Ürünleri Kooperatifi	563	30.362
Pancar Ekicileri Kooperatifi	31	1.382.627
Tarım Kredi Kooperatifi	1.625	830.188
Tarım Satış Kooperatifi	295	300.357
Tütün Üretim ve Pazarlama Kooperatifi	18	939
Yaş Meyve Sebze Pazarlama Kooperatifi	29	2.965
Genel Toplam	11.768	3.587.206

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü 29.02.2020 verileri.

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ilk defa 1964 yılında “Köy Kalkınma Kooperatifleri”nin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kooperatif türü yardım ve idare esasına göre hareket etmektedir. Kırsal alanda hareket sağlaması açısından 1965 yılındaki dış ülkelere gönderilecek işçilerin belirlenmesi için kullanılmıştır (Türkiye Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, 1998: 23, aktaran: Özcan, 2007: 89). 2020

verilerine göre Türkiye’de 6.823 Tarımsal Kalkınma kooperatifi bulunmakla birlikte bu yapıların 745.371 ortağı vardır.

Su Ürünleri Kooperatiflerinin Türkiye’deki süreci 1942 yılında Halk Bankası öncülüğünde başlamış olup 1969 yılında çıkarılan 1163 sayılı Kooperatifçilik Kanunu ile düzene girmiş ve sektöre canlılık getirmiştir. Yapılan çalışmalarla birlikte balık avcılarının önemli bir kısmı kooperatifler bünyesinde toplanmaya başlamıştır. Bu toplanma sonucu 1973 yılında 133 kooperatif bulunurken, 1980 yılında 227, 1989 yılında 421, 2009 yılında ise 552 kooperatif bulunmaktaydı (Doğan ve Timur, 2010: 855). 2020 yılında ise 563 kooperatif ve bu kooperatiflerin 30.362 ortağı bulunmaktadır.

Sulama Kooperatifleri ise ülkemizde 1163 sayılı Kooperatifler kanununa göre kurulmaktadır. 1963 yılından itibaren “Toprak-Su Kooperatifleri” olarak kurulsun da 1990 yılından sonra “Sulama Kooperatifleri” adını almıştır. Bu yapıdaki kooperatiflerin amacı; devletten ya da diğer sulama tesislerinden alınabilecek suyun tarımda kullanımı için tavsiyelerde bulunmak, yatırımlar yapmak, tesis kurup geliştirmek ve kurulan tesislerin devamını sağlamaktır (Karlı, 2004: 23). 2020 verilerine göre toplamda 2.451 kooperatif ve 298.301 ortağa sahiptirler. 2022 yılının ilk 7 ayında ise kooperatif sayısı diğer yıllara göre kooperatif sayısı %20,5 artış göstermiştir (Tobb, Erişim Tarihi: 19.08.2022).

Pancar Ekicileri Kooperatifi, 1.382.627 ortağı ile tarımsal kooperatifler arasında en fazla kooperatif ortağına sahip yapıdır. Pancar ekicileri, 1951 yılı itibariyle teşkilatlanmaya başlamıştır. Yeni fabrikalar oluşturmak adına sermaye birikimi, hammadde temini ve çiftçi potansiyelinden yararlanılması amacıyla bu yola gidilmiş ve ilk olarak Adapazarı Pancar Ekicileri Kooperatifi bu doğrultuda kurulmuştur. 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle birlikte çiftçiler harekete geçip, Raiffeisen modelini benimseyerek 1972 yılında Pankobirlik kurmuştur. Pankobirlik altmış dört ilin on üç bin yedi yüz elli üretim yapan çiftçiye ulaşmış durumdadır. 2017 yılı faaliyet rakamlarında belirtildiği şekliyle beş yüz kırk yedi milyon ABD Doları sermayeye, yaklaşık üç milyar ABD doları ciroya sahip olan birlik, on bir bin kişinin üzerinde istihdam yaratmaktadır. Ayrıca birliğin birçok

sahip olduğu tesis ve ortaklık da bulunmaktadır. Sekiz şeker fabrikası, on yem fabrikası, plastik boru ve şuval fabrikası, iki kşmşr şirketinde hissedarlığı, et entegre tesisi ve iki adet termik santrali bunlardan bazılarıdır (Pankobirlik, Erişim tarihi: 11.06.2020).

Tarım Kredi Kooperatifleri'nin kuruluşunu Mithat Paşa'nın Niş Valisi iken oluşturduğu Memleket Sandıkları'na dayandırmak mümkündür. Tarım Kredi Kooperatifleri'nin modern bir yapıya kavuşması Cumhuriyetin ilk yıllarında 1924 yılındaki 498 sayılı “İtibari Zirai Birlikler Kanunu” ile başlamış, 1929 yılında 1470 sayılı “Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu” ile gelişmesini devam ettirmiştir. 1935 yılında çıkarılan 2836 sayılı “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu” ile tam anlamıyla modern bir yapıya kavuştuğu sşylenebilmektedir. 1977 yılına kadar Ziraat Bankası bünyesinde faaliyet gşsteren Tarım Kredi Kooperatifleri, Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği kurulmasıyla bağımsız bir yapıya kavuşmuştur. Bu yapılar her tşrlş makine, araç-gereç, gşbre, ilaç ve yem gibi maddelerinin teminini sağlamaktadır (TTKK, Erişim tarihi: 12.02.2020). 2020 yılına gelindiğinde ise 1.625 Tarım Kredi Kooperatifi ve bu kooperatiflerin 830.188 ortağı bulunmaktadır.

Tarım Satış Kooperatifleri 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun'unun 1.Maddesinde belirtildiği şzere “şreticiler; karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle meslekî faaliyetleri ile ilgili ihtiyaçlarını sağlamak, şrşnlerini daha iyi şartlarla değerlendirmek ve ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla, aralarında sınırlı sorumlu, değerış sayıda ortaklı ve değerış sermayeli, tşzel kişiliği haiz tarım satış kooperatifleri kurabilirler.” Tarım satış kooperatifinin kurulması için en az otuz şretici ve birlik yapısının kurulabilmesi için de en az üç tarım satış kooperatifinin birlikteliği gerekmektedir. 3. maddede ise şrşn alım işlemleri, bedel hesaplama, şdeme şekline karar verme, kredi kullanımı ve gelir gider paylaşımına dair çalışma konuları ve esasları ana sşzleşmede gşsterileceği belirtilmiştir (Resmi Gazete, 16.06.2000: 24081). TSKB, dşnyada gıda gşvencesi ve kırsal alanın kalkınması konusunda şnemli gşrevler şstlenmekle birlikte şreticilerin arasında iş birliği ve dayanışmayı şrgştlemektedir. şrşnlerin işlenmesi, tşketicie ulaşması ve pazarlamaya faaliyetleri bu kanal şzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu durumda şreticiler, aracı ve komisyoncuları aradan çıkartarak, şretici ve tşketicici

lehinde çalışmalara yürütebilmektedir. Aynı zamanda TSKB'nin kırsal kalkınmanın önemli bir aktörü olduğu da yadsınamaz bir gerçektir (Çetin, 2013: 156).

Osmanlı coğrafyası içerisinde 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz, ortak ekonomik dayanışma pratiği olarak tanımlanan kooperatifler neredeyse yüz altmış yıllık tarihe sahiptir. 21. yüzyıla gelindiğinde ise yaklaşık elli üç bin kooperatif ve 7,5 milyona yakın ortak ile Türkiye Cumhuriyeti içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Faaliyet alanlarına göre ise otuz yedi türe ayrılmıştır.

Tablo 3: Faaliyet Alanlarına Göre Kooperatif ve Ortak Sayısı

Faaliyet Alanına Göre Kooperatifler		Kooperatif	Ortak
1.	Konut Yapı Kooperatifi	27.361	1.273.274
2.	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	7.201	775.563
3.	Motorlu Taşıma Kooperatifleri	5.803	171.265
4.	Sulama Kooperatifi	2.523	303.586
5.	Tüketim Kooperatifi	2.170	183.463
6.	Tarım Kredi Kooperatifi	1.625	1.001.418
7.	Toplu İşyeri Yapı Kooperatifi	1.161	84.035
8.	Kredi Kefalet Kooperatifi	1.004	659.406
9.	Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi	922	125.632
10.	İşletme Kooperatifi	655	116.368
11.	Su Ürünleri Kooperatifi	553	30.889
12.	Üretim Pazarlama Kooperatifi	408	17.591
13.	Karayolu Yolcu Taşıma Kooperatifi	390	7.873
14.	Turizm Geliştirme Kooperatifi	309	17.002
15.	Tarım Satış Kooperatifi	306	323.596
16.	Temin Tevzi Kooperatifi	256	22.807
17.	Küçük Sanat Kooperatifi	233	7.770
18.	Karayolu Yük Taşıma Kooperatifleri		
19.	Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi	55	640
20.	Eğitim Kooperatifi	49	2.880
21.	Pancar Ekicileri Kooperatifi	31	1.448.171
22.	Yaş Sebze Meyve Kooperatifleri	29	3.066
23.	Gayrimenkul İşletme Kooperatifi	26	922
24.	Yayıncılık Kooperatifi	23	508
25.	Yardımlaşma Kooperatifi	18	13.449
26.	Deniz Yolcu Taşıma Kooperatifi	17	381

27.	Yenilenebilir Enerji Üretim Kooperatifi	13	95
28.	Hizmet Kooperatifi	11	145
29.	Tedarik Kooperatifi	8	606
30.	Sigorta Kooperatifi	6	827.765
31.	Hamal Taşımacılığı Kooperatifi	6	522
32.	Pazarcılar İşletme Kooperatifi	5	67
33.	Sağlık Hizmetleri Kooperatifi	2	53
34.	Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Kooperatifi	2	31
35.	Deniz Yük Taşıma Kooperatifi	1	8
36.	Basın Yayın İletişim Kooperatifi	1	23
37.	Fikri Mülkiyet Hakları ve Proje Danışmanlığı Kooperatifi	1	7
Toplam		53.259	7.422.994

Kaynak: (GTB, 2017) Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016

Tablodan görüleceği üzere var olan bu otuz yedi tür kooperatif içerisinde sayı olarak ilk üç sırada; Konut Yapı Kooperatifi, Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Motorlu Taşıma Kooperatifleri bulunmakla birlikte, ortak sayılarında ilk üç sırada sırasıyla; Pancar Ekicileri Kooperatifi, Konut Yapı Kooperatifi ve Tarım Kredi Kooperatifi bulunmaktadır. Türkiye’de kooperatiflerin toplam yıllık cirosu üç yüz milyon Euro’dan fazladır. Ciroya göre en büyük üç kooperatif: Pankobirlik, Tarım Kredi ve Farma Lojistik’tir. Türkiye en çok kooperatife sahip ikinci Avrupa ülkesi olmakla birlikte, çalışan sayısı ve yıllık ciro sıralaması içerisinde ilk üçte yer almamaktadır (Europe Coop, 2016, Erişim Tarihi: 30.05.2020).

Bu bölüm devamında Türkiye’nin geçirdiği tarımsal kooperatifçilik süreçleri incelenecektir. İlk başta konuyu temellendirmek adına Cumhuriyet öncesi dönemde Mithat Paşa ve diğer denemelerden bahsedilirken, Cumhuriyet sonrası Atatürk dönemi, 1163 sayılı kanuna kadar gelen süreçte yapılanlar, 1163 sayılı kanun sonrası kooperatifler üzerindeki vesayet dönemi ve 4572 sayılı kanun sonrasında gelen kısmi özerklik, şirketleşme eğilimlerinin görüldüğü dönemler ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

2.1. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEM

Cumhuriyet öncesi dönem ele alınırken Mithat Paşa'nın Osmanlı döneminde ortaya koyduğu pratik kooperatifçiliğin Osmanlı coğrafyası içerisinde ilk tomurcukları olarak önümüze çıkmaktadır.

1822 yılında doğan Mithat Paşa, Rusçuklu Kadı Hacı Hafız Mehmet Efendi'nin oğludur. Devlette neredeyse 45 yıl geçiren Mithat Paşa kooperatifçilik ve sosyal alandaki çalışmaları ile dikkat çekmiştir (Hazar, 1970: 230). 1822 İstanbul doğumlu olan Mithat Paşa, idare insanı olarak yetiştirilmek için Babı-ı Âli'ye çırak olarak girmiş ve çeşitli memurluk kademeleri içerisinde yer almıştır. 1858 yılında Avrupa'ya gönderilen paşa, Niş vilayetine vali olarak atanmış, birçoklarının kooperatifçiliğin Osmanlı coğrafyasında ilk kooperatif deneyim olarak gördüğü pratikleri hayata geçirmiş ve Osmanlı'da ün yapmıştır. Daha sonra Tuna Eyalet Valiliği, Bağdat Valiliği ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuş olsa da Sultan Abdülhamit tarafından Taif'e sürülmüş hizmetlerine rağmen padişah tarafından boğdurularak öldürülmüştür (İnan, 2004: 29).

Mithat Paşa'nın 1863 yılında “Memleket Sandığı” ismini verdiği bir tarım kredi örgütünü, o dönem valisi olduğu Niş vilayeti içerisindeki “Pirot” kasabasında kurmuştur. Bu ilk deneme sonucunda iyi geri dönüşler alındığı için ülkenin birçok noktasında kurulma kararı alınmıştır. 1867 yılında yirmi dokuz maddelik “Memleket Sandıkları Nizamnamesi” ortaya çıkmış ve uygulanması için valilere yetkiler verilmiştir (Mülayim, 1975: 41).

Bu sandıkların finansmanı köylülerin kendi arazilerini işledikten sonra arta kalan zamanlarında boş olan devlet arazilerinin belli miktarını imece yoluyla ekerek, ürünü satarak bedelini ilçe sandıklarına vermesi şeklinde ortaya çıkmıştır. İlk zamanlar sadece mısır üretimi yapılmakla birlikte daha sonra başka ürünler de ekilmeye başlanmıştır. Her çiftçiden bir öküz başına on beş kilogram buğday alınma esası uygulanmıştır. Üretilen ürünlerin satışından elde edilen gelir ve her öküz başına toplanan buğdaylar ortaklık payı yerine geçmiştir. Elde edilen gelir ve on beş kilogramlık buğday sandığın sermayesini oluşturup kredi dağıtımında kullanılmıştır.

Sandığın kredi vermesi için iki yüz lira toplamış olması gerekmektedir ve sandıklar, çiftçilere şahsi kefalet ya da rehinli kredi verme esasına göre çalışmaktaydı (Koç, 2001: 13).

Sandıklar, halk tarafından seçilen ve sandık eminleri denilen dört kişilik bir heyet tarafından yönetilmiş ve atamayla göreve gelen kâtip dışındaki kişilerin ücret alması söz konusu olmamıştır. Sandık bilançoları bir komisyon tarafından düzenlenmiş, faizlerden elde edilen gelirden, giderler düşülmüş ve karın üçte biri risturn olarak dağıtılmış ve üçte ikisi ilçenin yapı ihtiyaçları için kullanılmıştır. Kurulduğu ilk yıllarda köylülerin pek desteğini alamasa da, sandık zamanla benimsenmiş ve desteklenmiştir (İnan, 2004: 30). Bu bağlamda bankacılığın temellerinin atıldığını söylememiz mümkündür. Öte yandan, dönemin öznel durumları, savaşlar, devletin bu kurumlarla vergi toplamaya çalışması gösterilen ilgiyi azaltmıştır. Memlekete Sandıkları yerini Menafi Sandıklarına, sonra ise 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası'na bırakmıştır (Başar, 1983: 119).

Mithat Paşa'nın "Memleket Sandıklarının" Raiffesien'in kooperatif ilkelerinden etkilendiği söylenmektedir fakat Raiffesien 1864 yılında koyduğu tarım kredi kooperatifleri ilkeleri öncesinde, 1863 yılında, Memleket Sandıkları kurulmuştur. Bir dönem Avrupa'daki kooperatif hareketleri Mithat Paşa tarafından incelenmiş olsa da şüphesiz Memleket Sandıkları özgün bir yapıya sahiptir (İnan, 2004: 31).

Ülkemizdeki ilk kooperatif deneyimlerini tarımsal amaçlı kredi kooperatifleri oluşturmaktadır. Devlete ait toprakların işlenmesi sonucunda elde edilen gelirin sandıklara verilip köylünün ihtiyaçlarını krediler üzerinden karşılamaya çalışmasının bir örneğidir. Mithat Paşa'nın deneyimleri ilk kooperatif pratikleri olsa da ülkemizin kooperatifçilik organizasyonu tam gelişmeye cumhuriyet sonrası eriştiği söylenebilir. Mithat Paşa'nın girişimlerinin, gerçekleşen savaşlarla sekteye uğraması ve kötü ekonomik koşulların etkisi ile merkezi otorite tarafından desteklenmeyişi girişimlerin gelişememe nedenleri arasında gösterilmektedir. Öte yandan Mithat Paşa'nın zamansız ölümü de girişimleri öksüz bırakmıştır.

II. Meşrutiyet yıllarında kendini hissettiren kooperasyon düşüncesi emek sermaye çelişkisinin yaşandığı, işçilerin sosyal ve ekonomik olarak problemler yaşadığı dönemde yaygınlık göstermiş, “Kooperatifler” için gerekli alt yapıyı sağlayan bir süreç olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi içerisinde kooperatifçilik düşüncesi üzerinde ilk duran isimlerden biri Ethem Nejat olmuştur. Osmanlı ekonomik sisteminin kooperatifler için çok uygun olduğunu dile getirmiş, üretim kooperatiflerinin kurulması gerekliliğinden bahsetmiştir (Nejat, 1911: 254- 255; Aktaran: Kocabaş, 2019: 17-18). 20. yüzyılın başından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan dönemde Osmanlı İmparatorluğu içerisinde birçok savaş, ihtilal, darbe ve ayaklanmalar sahnelenmiştir. Korkut Boratav (2015: 21)’a göre ekonomik koşullarla dönemi “ulusal kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingен adımlar” olarak tanımlamak mümkündür. II. Meşrutiyet sonrası dönemde ekonomik bağlamda liberal okulların karşıtı olarak korumacı sanayileşmeye yönelik, devlet teşviki ve desteği ile milli sanayi burjuvazisinin yetiştirileceği savunulan bir “milli iktisat” okulu da ortaya çıkmıştır. Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulan bu tez sanayileşebilmeyi kalkınmanın ana unsuru olarak görmüştür. Dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen yazarlarından Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi isimler yayın organlarında bu okulun savlarına yer vermiştir (Boratav, 2015: 26). Bu dönemde milli iktisatçılar, sermaye birikimini önemsemekle birlikte bunun tek elde toplanmasını istememiş ve sermaye sınıfının karşısında sermayesizleri de koruma planı içerisine girmişlerdir. Bu doğrultuda dengeli sermaye birikimini sağlamak için kooperatiflere ihtiyaç duyulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, kooperatifleri örgütleyerek tek alıcı konumundaki ihracatçı şirketlerin karşısına tek satıcı çıkartmayı hedeflemiştir (Toprak, 2012: 354). Bu doğrultuda 1914 yılında kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Şirketini deneyiminin cumhuriyet öncesi en yakın deneme olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Alpaslan, 2004: 20).

Mithat Paşa sonrası dönemde pek etkili örnekler görülme de yabancı şirketlerin Türk incirini ucuz fiyata satın alması ile tekrardan bir kooperasyon hareketi görülmektedir. Yabancıların “Fig Packers” ismiyle oluşturduğu tröstlere karşı bir mücadele yapılmak istenmiştir (Başar, 1983: 119). 1914 yılında bu mücadele için Aydın Bankası ismiyle bir kredi örgütü kurulmuş ve bu banka, incir üreticilerine yardımcı olmak amacıyla Türkiye’nin ilk tarım satış kooperatifi olan

“Aydın İncir Müstahsilleri Şirketini” oluşturmuştur. (Koç, 2001: 13). Bu kooperatif çalışmalarını I. Dünya Savaşı sırasında durdurmak zorunda kalmış, ancak 1923 yılından sonra faaliyetlerine tekrardan başlayabilmiştir (Moray, 2008: 23). 21 Ağustos 1915 yılında kurulan “Aydın İncir Müstahsilleri Şirketini” bugün Tarış İncir, Üzüm, Pamuk ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri’nin (TARİŞ) kuruluş günü olarak da kabul edilmektedir (TARİŞ, Erişim Tarihi: 28.05.2020). Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı “kooperasyon” ve “milli iktisat” politikalarının ürünü olarak İttihat ve Terakki’nin Aydın Örgütü öncülüğünde kurulmuştur. Kurulan bu şirket piyasa koşullarına tepki olarak, incir üreticilerini yabancı tüccarlardan korumak ve piyasa karşısında üreticileri güçlendirmek amacını taşımıştır. I. Dünya Savaşı sonrası Batı Anadolu topraklarının Yunanlar tarafından işgali kooperatifi olumsuz yönde etkilemiş olup, işgalin ilk yıllarında ellerinde bulundurdukları malları olumsuz koşullar altında tasfiye etmek zorunda kalmıştır. İç satış tahvilleri “Yunan Milli Bankası” tarafından alınan Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı A.Ş. işgal sürecinde dört yıl faaliyetlerine ara vermiştir. Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması sonrasında ilk genel kurul toplantısını 1923 yılında yapması, kooperatifçilik konusuna verdikleri önemi de göstermiştir (Yıldırım, 1995: 103).

Cumhuriyet öncesi kooperatiflerin ülkenin sorunlarıyla baş etmek için etkili olduğunu savunan yazarlar da vardır. Bunlardan en önemlisi olan Ahmet Cevat, Rochdale Öncüleri’ni yerinde inceleyerek araştırmalar yapmış ve 1913 yılında “İktisatta İnkılâp” kitabını yazmıştır. Kooperatifler Cevat’a göre ülke kaynaklarının yabancılar tarafından kullanılmasını engelleyebilirdi (Başar, 1983: 119). Ahmet Cevat’ın sergilemiş olduğu çabalar sonucunda İstanbul’da on bir adet tüketim kooperatifi kurulmuş ve bu kooperatifler savaş zamanı halkın kolay ve ucuz gıda erişilebilirliğine kısmen yardımcı olmuştur. Ayrıca Beslenme Bakanlığı’nın dağıttığı şeker, gaz yağı gibi ürünlerin halka ulaştırılmasına da hizmet etmiştir. Öte yandan 1919 yılına gelindiğinde bu kooperatiflerin hiçbirisi ayakta kalmamakla birlikte, iki yıl sonra Maliye Nazırı Faik Nüzhet Beyin ve arkadaşları tarafından İstanbul’da bir tüketim kooperatifi kurulmuştur (Hazar vd., 1997: 10- 11; Aktaran: Bilgin, Tanıyıcı, 2008: 141). Mithat Paşa, Ethem Nejat, Ahmet Cevat gibi isimler Cumhuriyet öncesi kooperatifçilik anlayışının tanınırlılığa kavuşmasına yardımcı

olmakla birlikte kendilerinden sonra kooperatifçilik hareketine ülke içinde örnek olmuşlardır. Cumhuriyet sonrası kurulan kooperatiflerde miraslarını göz ardı etmek mümkün olmayacaktır. Cumhuriyetin ilk dönemi TSK'nin kuruluş dönemindeki ilk örneklerinin görüldüğü zamanı içermektedir.

2.2. CUMHURİYET SONRASI ATATÜRK DÖNEMİ

Mustafa Kemal Atatürk'ün kooperatifçilikle ilgili destekleri Türkiye içerisinde kooperatifçiliğin alternatif bir program olarak coğrafyada bilinirliği ve artışında önemli yer almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılışından kısa bir süre sonra 27 Eylül 1920 tarihinde meclise önerilen “Kooperatif Şirketler Kanun Lahiya” yürürlüğe giremeye de en büyük örneğini teşkil etmiştir (Bilge, 1981: 11; Aktaran: Kocabaş, 2019: 21). Cumhuriyet daha ilan edilmeden kooperatifçilikle ilgili çalışmalar başlamış ve TBMM hükümeti döneminde Ekonomi Bakanlığı tarafından “İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi” çıkartılmıştır. “Ödemiş, İzmir, Bergama ve Bursa’da tütün kooperatifleri, Tire’de Çiftçiler Kooperatifi, İstanbul’da Kehribarcılar, Otomobilciler, Saraçlar, Ayakkabıcılar Kooperatifleri, Babadağ’da Dokumacılar Kooperatifi, Ankara ve Ceyhan’da Memurlar Tüketim Kooperatifleri’nin bu nizamnameye göre kurulan ilk kooperatifler olduğunu söylemek mümkündür (Alpaslan, 2004: 20; Aktaran: Özcan, 2007: 71). 21 Nisan 1925 yılında, Ankara’da memurlar için kurulan tüketim kooperatifi dört bin iki yüz atmış ortakla birlikte yaklaşık yüz altmış dokuz bin Türk lirası ile kurulmuştur. Bu kooperatife Atatürk, İsmet İnönü, Celal Bayar, Fevzi Çakmak gibi isimler de belli miktar sermaye ile ortak olmuştur (Üngör, 2008: 6).

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ülkenin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir yere sahip olan ve halkın yüzde seksen beşinin gelirini sağlayan tarım sektöründe verimi arttırabilmek ve üreticiyi içinde bulunduğu sefaletten kurtarabilmek adına kooperatifçilik oluşumuna önem verilmiştir (Başar, 1983: 120). Bu doğrultuda, Cumhuriyetin başlarında kooperatifçilik ile ilgili mevzuatta önemli çalışmalar ortaya çıkarılmıştır. 1924 yılında 1850 tarih ve 396 sayılı “Ticareti Berriye Kanununun” 15. maddesindeki değişiklik ile ilk kez “kooperatif” sözcüğü

kanunlarda yerini almış veyine aynı yıl, 3 maddelik 498 sayılı İtibarı Zirai Birlikleri Kanunu çıkarılmıştır (Çıkın, 2003: 28). 1924 yılında 498 sayılı “İtibari Zirai Birlikler Kanunun” çıkarılmasıyla hem kredi hem de satış kooperatiflerinin görevlerini yapmaları sağlanmıştır. Ayrıca kredi konularına da değinilmek istenmiş ama yerine getirilememiştir. Bunu sağlamak amacıyla 1929’da Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır (Hazar, 1975: 251).

1929 yılında kabul edilen kanun sonrasında bir yıl gibi bir süre içerisinde otuz bine yakın kişi kurulan yüz doksan bir kooperatife ortak olmuştur. Bu gelişmelerden memnuniyetini belirtmek isteyen Mustafa Kemal, 1 Kasım 1929 tarihli TBMM açılış konuşmasında "Bu yıl tarımsal kooperatif örgütlenmeye başlanmış olması bizi özellikle mutlu ediyor. Bu kooperatifleri ülkenin her tarafına yaymayı çok istiyoruz” demiştir. 1931 yılına gelindiğinde Mustafa Kemal bir derneğin kurulması gerekliliği konusunda çalışmalar yapmak adına İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’yı görevlendirmiş ve böylelikle 1931 yılında İstanbul Üniversitesi’nde “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti” kurulmuştur. Bir süre sonra Ankara’ya taşınan dernek, “Türkiye Kooperatifçilik Kurumu” olarak ismini değiştirmiş ve faaliyetlerine devam etmiştir. 1935 yılı kooperatifçilik için Türkiye’de önemli bir yıl olmuştur. 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" ile 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu", 1935 yılında Atatürk’ün teşvik ve önerileri doğrultusunda yürürlüğe girmiş, kısa zamanda büyük yankı uyandırmış ve birçok kooperatifin kurulmasına destek olmuştur. Atatürk sadece kooperatifçilik konusunda mevzuat açısından destek vermekle kalmayıp Ankara ve Türkiye’nin ilk tarım kredi kooperatifi olan Tekir Kooperatifi’ne de ortak olmuştur (İnan, 2004: 34-36).

Atatürk döneminde kooperatifler için bazı muafiyetler ve ayrıcalıklar tanınmıştır. 1924 yılında çıkarılan kanun ile kooperatifler kayıt, defter tescili ücreti alınmamış, kooperatif gayrimenkulleri vergi ve haraçtan muaf tutulmuştur. 1929 ve 1935’teki kanunlarda bu muafiyetler artırılmıştır. 1924 yılında 1470 kanunu ile kurulan kooperatiflerin il düzeyli birlikler kurabilmesinin önü açılmıştır. Kooperatifler bu dönemde kurumlar vergisi de vermemiştir. Bu dönemde kooperatiflerin finansmanının üç banka tarafından sağlanması ön görülmüştür.

Bunlardan ilki kuruluşundan beri kooperatiflere destek sağlayan Ziraat Bankası diğerleri ise Halk ve Emlak bankalarıdır. 1929/1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri kanununun 20. maddesinde Ziraat Bankasının kooperatiflerin ana bankası olduğu kanunda belirtilmiştir.

Cumhuriyet döneminin ilk tarım satış kooperatifi deneyimini 1933 yılında kurulan “Aydın Zirai Satış Kooperatifi” oluşturmuştur. Öte yandan tarım satış kooperatifleri kimliğinin oluşumunu sağlayan ilk kanunun 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu olduğunu söylemek mümkündür. Bu kanuna dayanarak TSKB’nin ana sözleşmeleri hazırlanmıştır (Aysu, 2019: 51). 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu’nun 1. Maddesine göre en az on kişiden oluşan çiftçiler kendi aralarında tarım satış kooperatifi kurabilirken, çiftçi olmayanlar, kooperatifin alanında ticaret ve komisyonculuk yapan kişilerin kooperatife üye olamayacağı belirtilmiştir. Yine aynı kanunun 2. Maddesinde en az üç tarım satış kooperatifinin Ekonomi Bakanlığı’nın onayı ile “Birlik” yapısı kurabileceğini ve bu birliğin sadece bir ürün özneline hareket edebileceği söylenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi bu dönem içerisinde de kooperatifler yabancı sermaye için mücadele aracı olarak görülmüştür. Kanunda yer alan 3. Maddenin c. bendinde bu durum “İç ve dıştaki aracılara giden kazancı üretmenlere mal ederek durumlarını yabancı ülkelerdeki üretmenlere karşı kuvvetlendirmek” şeklinde yazıya dökülmüştür. Madde 4’te yer alan tarım satış kooperatifleri birliklerinin hazırlayacağı ana sözleşmenin Ziraat Bakanlığınca hazırlanıp, Ekonomi Bakanlığı tarafından onanıp, İcra Vekilleri Kurulu tarafından kabul ediliyor oluşu, kooperatifler üzerindeki yukarıdan örgütlenme modelinin en büyük örneğini oluşturmuştur. Öte yandan birliklerin genel müdürlük mevkisinin Ekonomi Bakanlığı tarafından atanması, yönetim kurulu üyelerinin seçimi ve kararlarının Ekonomi Bakanlığı tarafından onaylama yükümlülüğü ise bahsedilen yukarıdan örgütlenme modeli tezini destekler pozisyonda olmuştur.

Genç Cumhuriyetin bu döneminde, 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleşen büyük buhranın etkileri ile birlikte Türkiye’nin en önemli ihraç ürünlerinden olan üzüm konusu problemleri bir hal almış ve Manisa’da üzüm üreticileri kooperatifleşme yoluna gitmiştir. Öte yandan fiyat istikrarsızlığını kooperatiflerin giderememesi nedeniyle dönemin hükümeti Tarım Bankası ve İş

Bankası'na satış şirketi kurmak ve ürünlerin değer fiyatından alınması konusunda bir şirket kurma görevini vermiştir. Bu görevle kurulan TARİŞ Ltd. Şti. 1935-38 yılları arasında üreticiden ürünleri alıp yurt dışına satışlarını gerçekleştirmiştir (Çetin, Uyar, 1993, Aktaran: Çetin, 2015: 10). 1937 yılı itibariyle ana sözleşme çerçevesinde birçok Tarım Satış Kooperatifi Birliği oluşturulmuş, daha sonraki bölümler içerisinde detaylı olarak anlatılacak olan TARİŞ İncir ve Üzüm Birliği, Fiskobirlik, Çukobirlik gibi yapılar bu dönemde kurulmuştur. 1935 yılında yürürlüğe giren Tarım Kedi ve Tarım Satış Kooperatifleri Kanunun” bekleneni vermemesi nedeniyle yabancı uzmanların fikrine başvurulmuştur. H. Wimbrandt'ın 1939 yılındaki hazırladığı rapor şunu özetlemiştir: Kooperatif ortakları arasından liderlik vasıflarına sahip insanların eğitilmesi ve ardından devletin kooperatif yönetimlerini ortaklara devretmesini önermektedir (Başer, 1983:120- 121). Bu konu Türkiye kooperatifçilik hareketinin süreçleri içerisinde en fazla dikkat çeken konu olmuştur ve hala tartışmalar devam etmektedir.

Atatürk dönemi kooperatifçilik hareketi içerisinde birçok mevzuat ortaya çıkmakla birlikte ilk kooperatif deneyimlerinin bazıları da bu dönemde görülmüş, Atatürk 1920'lerin başından ölümüne kadar kooperatifçilik hareketinin destekleyicisi olmuş, kanunlar çıkartmış bazılarının direkt kuruluşunda yer almakla birlikte birtakım muafiyetlerin ortaya konmasında da önemli role sahiptir. Buraya kadar aktarılanlardan yola çıkarak kooperatifçilik ilkeleri arasında yer alan demokratik yönetim anlayışının Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yerine getirilmediği, devlet denetiminin had safhada olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.3. ATATÜRK SONRASI DÖNEM 1969 YILINA KADAR

Bu dönem içerisinde özellikle 1950'li yıllara kadar kooperatifçilik adına çalışmalar pek olmamakla birlikte 1956 tarihli 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu ve planlı dönemin başlangıcı I. Kalkınma Planı ile kooperatifçilik hareketi için çabalar da var olmuştur. Ayrıca 1961 Anayasası da bu konu üzerine eğilmiştir.

İkinci Dünya savaşı'nın da etkisi ile pek önemli gelişmelerin görülmediği bu dönemde 1950 sonrası hareketlenmeler söz konusu olmuştur. 1951 yılında Rize’de ilk tedarik kooperatifi, Adapazarı’nda ilk pancar ekicileri kooperatifi, Ankara’da ise ilk esnaf kefalet kooperatifi kurulmuştur (Koç, 2001: 14). 1956 yılına gelindiğinde ise 1926 yılında 865 sayılı Ticaret Kanunu’nun yerine getirilen 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu, kooperatifleri 485 ve 502. maddelere arasında düzenlemiştir. 485. maddede kooperatifler için şu şekilde bir tanım yapılmıştır:

“Kooperatif şirket, ortaklarının iktisadi menfaatlerini ve hususiyle meslek ya da geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım ve kefalet sayesinde sağlayıp korumak maksadıyla bir ticaret unvanı altında kurulan değişir sermayeli bir şirkettir. Ortakların şirket borçlarından dolayı mesuliyeti müteselsil ve hudutsuz olabileceği gibi hudutsuz ve fakat koymayı taahhüt ettikleri sermaye ile mütenasip yahut muayyen bir meblâğ ile hudutlu olabilir. Mesuliyet tarzını gösteren bir ibarenin, kooperatif şirketin ticaret unvanına eklenmesi şarttır.”

Kanunun 490. maddesinde ise kooperatif ortaklığındaki sermaye sınırlandırılması yapı kooperatiflerinde on beş bin lira diğerlerinde ise beş bin olarak sınırlandırmıştır. 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunun hükümleri 1969 yılında 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu çıkartılana kadar sürmüştür (Fındıkoğlu, 1967: 140).

Türkiye’de 1960’lı yıllara gelindiğinde işsizlik, ekonomik ve sosyal sorunların artması ile birlikte planlama dönemine girilmiştir. Devletin kooperatiflere verdiği önem 1961 Anayasası ve kalkınma planlarında görülmektedir. 1961 Anayasası’nda ilk kez kooperatifçilik özel bir madde ile yer almıştır (İnan, 2004: 37). Kooperatifçiliğin geliştirilmesinin devlete bir görev olarak verildiği 51. maddede şu şekilde belirtilmiştir: “Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır” Öte yandan 52 maddede “Devlet, halkın gereği gibi beslenmesini, tarımsal üretimin toplumun yararına uygun olarak artırılmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gerekli tedbirleri alır” şeklindeki hükümlere de yer verilmiştir (Koç, 2001: 14). Fakat 1961 Anayasası bu görevleri belirlerken devletin gücü oranında bunların

geçekleştirileceğini, 53. maddede “Devlet, bu bölümde belirtilen iktisadi ve sosyal amaçlara ulaşma ödevini, ancak iktisadi gelişme ile mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” şeklinde açıklamıştır (Üçışık, 2002: 50).

1963 yılında hazırlanan I. Beş Yıllık Kalkınma planında; Toplumsal Kalkınma başlığı altında Köy Kalkınması üzerine plan ortaya konulurken toplum kalkınmasının kooperatif gibi çalışmalarla sağlanılabileceği konusu üzerinde durulmuştur. Planlı dönemin içerisinde bir deneme olarak orman köylülerin yerinde kalkındırılması adına kooperatiflerin destekleneceği söylenmiş ve bunun sonucunda elde edilen çıktılara göre köy kalkınması üzerinde çalışmaların devam edebileceği belirtilmiştir. Öte yandan balıkçıların da iltizam usulü yerine kooperatifleşmelerinin destekleneceği dile getirilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1963: 183, 185). Müesseselerde Reform ana başlığı altındaki Tarım Kredisi bölümünde 2836 sayılı kanun hükümleri çerçevesi içinde, çiftçiye tarım kredisi vermek üzere kurulan Tarım Kredi Kooperatifleri’nin, tarımsal girdinin yine tarım sahasına aktarılmasını konusunda yetkili kılınacağı açıkça söylenmiştir. Köy kalkınması içerisinde çiftçilerin teşkilatlandırılması konusunda genel anlamında kooperatiflerin tarım için yararlı olduğu konusunda anlaşılmıştır. Büyük işletmelerin üretim ve ürün değerlendirilmesi konusundaki avantajlarının küçük ve orta boy işletmeler için de kullanılabilir olması amacıyla kooperatifler destekleneceği, bütün ülke genelinde olmasa bile belirli bölgelerde üretici birliklerin kurulması ve toplumsal kalkınma çerçevesi içerisinde çiftçilerin organize edilmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür (DPT, 1963: 188-189).

I. Kalkınma Planı ile kooperatiflerin köy kesimine anlatılması açısından devlet birçok proje hayata geçirmiştir. Bunlardan ilki tek tip çok amaçlı kooperatif olarak tanımlanan 1964 yılında ilk kez ortaya çıkan “Köy Kalkınma Kooperatifi” modeli olmuştur. Bu projenin yürütülmesini desteklemek amacıyla dış ülkeye gönderilen işçiler için kooperatif kuran köylülere öncülük tanınmıştır. Bu proje kapsamında 1965-1974 yılları arasında kırk üç bine yakın işçi kontenjan tahsisi yapılmıştır (Alpaslan, 2004: 23; Aktaran: Özcan, 2007: 81).

1968 yılında uygulamaya konulan II. Kalkınma Planında ise; orta ve küçük düzeyli tarım işletmelerindeki girdi yetersizliği nedeniyle kredi problemlerini çözmeleri açısından kooperatiflerin teşvik edileceği söylenmiştir. Bunun gerçekleşmesi adına kooperatifleşme konusunda yetkili olan kamu kuruluşlarının kooperatiflerle ortak ve destekleyici şekilde hareket etmesi sağlanmak istenmiştir. Aynı zamanda kooperatifler içinde köylüye yer verilmesi ve köyün çabalarının programlanması önemli bir husus olarak görülmüştür. I. Kalkınma Planı'nda olduğu gibi bu planda da orman köylülerinin bulundukları yerde kalkınması için kooperatiflerin destekleneceği ve Balıkçı Kooperatiflerine devletçe imkan sağlanması da belirtilmiştir. Küçük pazarlama yardımları, büyük sanayi ile iş birliğinin sağlanması, kamu satın almalarında küçük sanayi ürünlerine öncelik verilmesi kontrol edilmesi ve küçük sanayi arasındaki iş birliği gibi kooperatiflerin temel sorunlarının bir bütüncül bakış açısı ile inceleneceği söylenmiştir (Koç, 2001: 13).

1963 yılı sonrasında planlı döneme geçişte uygulanan tarım destekleme politikalarıyla birlikte TSK'lerinde yeni bir döneme girilmiştir. Devlet bu süreçte her ne kadar düşük faizli krediler, düşük fiyatlı girdi sağlamaya çalışsa da bu sürecin en önemli enstrümanını taban fiyat politikasıyla birlikte destekleme alımları oluşturmuştur (Ballı, 2019: 129-130). Bu nedenden ötürü 1963'ten 2001 yılına kadar ki süreci TSKB'lerinde "vesayet" adı altında ele almak yanlış olmayacaktır. Vesayet sistemi içerisinde devlet sadece kanunlar çıkartmakla kalmaz aynı zamanda yönetimde söz sahibi olur ve kontrol mekanizması geliştirir. Tarım Satış Kooperatifleri'nde bu sürecin 1963 yılında devletin destek alımları ile başladığını söylemek mümkündür. Birlikler bu yıl itibariyle taban fiyattan alımlara başlamış ve bu alımları ihtiyaç üzerine değil, popülist politikaların ürünü olarak gerçekleştirmiştir. Bu ürünlerin bir kısmı ihraç edilmiş, edilemeyen ürünler ise stok maliyetleri oluşturmuştur. Vesayet sistemi sürecinin şüphesiz çeşitli negatif sonuçları olmuştur. Bu etkileri sıralayacak olursak:

- Demokratik kooperatifçiliğe zarar verilmiştir.
- Kooperatiflerin Dünyadaki emsallerini özerklik yönünden takip edememesine yol açmıştır.

- Sosyal sermayenin “güven” kavramı işlevsiz hale gelmiştir. Bunun nedeni ise devletin destek alımlarıyla kooperatifleri adeta bir kamu kuruluşu biçiminde algılanmasına neden olmuştur.
- Yıllar boyunca devlet tarafından üstlenilen destekleme alımlarının yarattığı algı ile genel ekonomik açıkların nedeninin TSKB’nin olduğu düşünülmüştür. Burada açıkların oluşumunda kooperatifler değil, kooperatifleri alımlarla kontrol altında tutmak isteyen hükümetlerin payı büyüktür (Çetin, 2013:157-158).

2.4. 1163 SAYILI KOOPERATİFLER KANUNU VE 4572 SAYILI TARIM SATIŞ KOOPERATİFİ VE BİRLİKLERİ HAKKINDA KANUN ARASI KOOPERATİFÇİLİK SÜRECİ

24. 04. 1969 yılında yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu kooperatifçiliği düzenleyen temel kanundur. Bu kanunla birlikte kooperatifçilikle uzmanlaşma eğilimleri gözükmeye başlanmıştır. Fakat 1163 sayılı kanuna göre kurulan kooperatifler tarımsal ve tarım dışı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bugün tarımsal amaçlı kooperatifler Tarım ve Orman Bakanlığı ile tarım dışı kooperatifler ise Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile ilişkilendirilmiştir. (Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri [TTKK] Erişim Tarihi: 12.05. 2020).

1163 öncesindeki dönemde kooperatifçilik mevzuatını düzenleyen Türk Ticaret Kanunuydu. Bu kanun, 1969 yılında kooperatifçilik kanununun yürürlüğe girmesiyle temel kanun olmaktan çıkarılmış ve uyuşmazlıklar halinde başvurulması kararlaştırılmıştır (Uzel, 1970: 99). Kanunla birlikte kooperatiflerde demokratik gelişmeler yaşanmıştır. Kooperatiflerin üst örgütlenmelerine fırsat vermesi ve kooperatifçilik dağınık mevzuatını kısmen birleştirmesi açısından da büyük öneme sahiptir (Yüksel, 2005: 1969). Öte yandan yine bu dönem içerisinde yürürlüğe giren 1196 sayılı “Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleriyle Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği Kanunu” ve 28.04.1972 tarihli ve 1581 Sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu çıkarılmıştır (Koç, 2001: 15).

II. Beş Yıllık Plan döneminde özellikle tarım sektöründe kooperatif örgütlenme şekli yaygınlaşmaya başlamıştır. Kamu kuruluşlarının, kooperatifler üzerindeki teşviki ile kooperatiflerin ortakları ve sayıları artmıştır. Bununla birlikte katılım gösteren ortakların kaynakları yeterince değerlendirememesi ve yönetime katılmaktan duydukları çekinceler başarısını etkilemiş, kooperatiflerin etkinliğinin azalmasına yol açmıştır. 1163 sayılı kanun sonrası dönemde 1973-1977 yıllarını kapsayan III. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde kooperatiflerin üst örgütlenmelerinin ilgi toplayamaması ve kooperatiflerin ayrıcalık sağladığı konularda özellikle konut alanında, yapay kooperatifleşmeler planda en önemli sorunlardan biri olarak görülmüştür. Üçüncü plan döneminde kooperatifçilik politikasının amacı dağınık bireysel emek, güç, beceri ve tasarruf potansiyelini ekonomik ve sosyal kalkınmanın hızlandırılmasına yöneltmede kooperatiflerin araçsal olarak kullanımı olmuştur. Bu dönemde özellikle tüketim kooperatiflerinin destekleneceği belirtilmiş ve dönem içerisinde ortakların haklarını korumak adına yapay kooperatiflerin önleneyeceği söylenmiştir (DPT, 1973: 909-910). III. Beş Yıllık Kalkınma Planında devlet desteklerinin koordinasyonunu sağlayacak bir Kooperatif Merkez Bankası kurulması hedeflenmiştir (Koç, 2001: 16).

IV. Kalkınma Planının döneminde kooperatifçilik konusu çok büyük bir yer kaplamıştır ve çeşitli başlıklar altında kooperatifçilik incelenmiş ve planlar ortaya koyulmuştur. Planlı dönem sonrasında tarımsal amaçlı kooperatiflerde sayı bazında artışlar görülmekle birlikte niteliksel gelişmeler çok kısıtlı kalmıştır. Bu da küçük üretici ve ortakların çıkar çelişkisi içerisinde olduğu toplumsal yapıların doğrultusunda değişim göstermiştir. III. Kalkınma Planı döneminde kooperatiflerin nitelik bakımından yeterli düzeye ulaşamaması nedeniyle IV. Plan'da etkin ve demokratik kooperatifleşmeye önem verileceği belirtilmiştir. Devlet bu dönem içerisinde kooperatiflerin eliyle tarım, hayvancılık, gıda ve orman sanayi gibi alanlarda yatırım yapmayı planlamıştır. Aynı zamanda kooperatifler için kırsal alanda yapacakları yatırımın tutarı sekiz milyar TL (yaklaşık 570 Milyon ABD Doları) olarak planlanmış, kooperatiflerden yurt dışı ve yurt içi pazarlamaları konusunda da yardım alınması amaçlanmıştır. Bu iş için de üç milyar TL (yaklaşık

210 Milyon ABD Doları) bütçe oluşturulmasına karar verilmiştir (DPT, 1973: 909-910).

1980'li yıllara gelindiğinde kalkınma planları sürekliliğini korumuş fakat 1980 yılında gerçekleştirilen askeri darbe sonrası çıkarılan 82 Anayasası'nın 171. Maddesinde kooperatiflerle ilgili şöyle bir açıklama yer almıştır: "Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır. Kooperatifler, Devletin her türlü kontrol ve denetimine tabi olup, siyasetle uğraşamaz ve siyasi partilerle işbirliği yapamaz." Bu maddenin de bize gösterdiği gibi devletin kooperatifler üzerinde baskısı artmıştır. Öte yandan 171. Maddenin kooperatifçilik ilkeleriyle çeliştiği de görülmektedir (İnan, 2004: 37-38). 171. Maddede yer alan açıklama, neredeyse yüz yıllık Rochdale ilkelerinden bu yana gözetilen gönüllülük ve herkese açıklılık ilkesinin dışında hareket edildiğini en büyük kanıtı olmuştur.

1982 Anayasası sonrası dönemde, 1985 yılında V. Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plan içerisinde diğer planlarla paralel olarak kooperatifçilik konusu içerisinde tarımsal alan en önemli yeri kaplamıştır. Yine üreticilere kredi ve pazarlama konularında kooperatifler kullanılarak destekler verileceği söylenmiş, TSKB'nin akılcı bir şekilde yeniden düzenlenmesi ön görülmüştür. V. Plan çerçevesinde ele alınan konulardan birisi de kanunlardaki değişiklikler olmuştur. 1163 ve 2834 Sayılı Kanunların yeniden düzenlenmesi öncelikle ele alınmış ve Tarım Satış Kooperatifleri için 3186 ve Tarım Kredi Kooperatifleri için 3223 sayılı kanun değişiklikleri yapılmıştır (Koç, 2001: 16).

1990 yılında ortaya çıkan VI. Kalkınma Planı'nda TSKB üzerinde durulmuştur. Yapıların kuruluş amaçları çerçevesinde hizmet vermeleri, akılcı çalışmalarla kendi kendilerine yeter bir hale gelmeleri hedeflenerek, tarımsal ürünlerin işletme ve pazarlama süreçleri içerisinde kooperatifler tarafından denetleneceği vurgulanmıştır. VII. Kalkınma planına gelindiğinde ise TSKB'nin özerkleştirileceği belirtilmiş olup 3186 ve 2834 sayılı kanunlarda değişiklikler yapılmasına karar verilmiştir. 01.06.2000 tarihinde ise bu kooperatiflerle alakalı

olarak 4572 sayılı kanun çıkarılmıştır (Koç, 2001: 17).

Tarım Satış Kooperatifleri 1969 yılına kadar birlik düzeylerinin üzerinde bir örgütlenmeye gidememiş, 1969 yılında çıkarılan 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu ile birlikte merkez birliği şeklinde örgütlenebilmesinin önünü açmıştır. Kanunun sağladığı bu olanak yirmi üç TSKB'yi birleştirerek, Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri Merkez Birliği yani TARKO'nun kurulması ile sonuçlanmıştır. TARKO'nun ana sözleşmesinin 3. maddesinde kuruluş amaçları şu şekilde:

- Ürünlerin, yurt içinde ve dışında pazarlanmasını gerçekleştirmek.
- İhtiyaç duyulan malın yurt içinden ve dışından teminini sağlamak
- Faaliyet alanları ile ilgili tesisler kurmak almak ya da kurmak
- Piyasa koşulları hakkında bilgi toplamak ve iç-dış pazarda reklam ve propaganda ile sürümünü artırmaya yönelik çalışmalar yapmak.
- Ürünün taşıma, depolama ve sigorta işlerini yürütmek.
- Araştırma çalışmaları yürütmek, eğitim programları düzenlemek, danışma hizmeti vermek ve ortakları için yararlı diğer işlerde bulunmak olarak sıralanmıştır (Aysu, 2019: 55-56).

TARKO yetmişli yıllardan itibaren faaliyetlerini yürütmek adına pazarlama görevi üstlenmiş ve bu amacı gerçekleştirmek adına perakende satış mağazaları kurulmuştur. Yapılan bu pratik ile üreticinin ürününü satma kaygısının önüne geçilmeye çalışılmış, çok uluslu gıda tekellerinin egemenliğini kırmak için de etkili bir yol olmuştur. TARKO diğer maddelerdeki hedefleri devlet vesaiti altında bulunan kooperatifler nedeniyle yerine getirememiş ve 12 Eylül 1980 darbesinin hemen ardından tamamen kapatılmıştır (Aysu, 2019: 56).

Elli yıla yakın süre yürürlükte kalan 2834 Sayılı Kanun 1984 yılında 238 sayılı KHK ile sona ermiş ve söz konusu kanun 1985 yılında 3186 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun halini almıştır. Bu durumun kooperatifler üzerinde vesayet yönetiminin değişimine yol açtığını söylemek mümkün değildir. Daha öncesinde Ekonomi Bakanlığı'nda olan yetkiler 3186 sayılı Kanunu MADDE 1'de belirtildiği gibi Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na geçmiştir. 11. MADDE'de ise Birliklerde; genel müdürlerin Sanayi ve Ticaret Bakanının teklifi ve Başbakanın

onayı ile Genel Müdür Yardımcılarının ise, birlik yönetim kurulunun teklifi ve Sanayi ve Ticaret Bakanının onayı ile imzaya yetkili personel, genel müdürün teklifi, yönetim kurulunun kararı ile atanacağı belirtilmiştir (Resmi Gazete, 08.05.1985: 18748). 1980 sonrası liberalizm ve özelleştirmelerin arttığı dönemde birliklere bağlı işletmelerin anonim şirkete dönüştürülerek satılmasını kolaylaştırmak adına 3710 sayılı 3186 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanuna Bir Ek ve Bir Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun 1991 yılında çıkarılmıştır (Resmi Gazete, 13.04.1991: 20844).

Vesayet dönemi diye adlandırılan bu süreçte çeşitli zaman aralıklarıyla otuz bir ürün tarımsal destekleme alımlarına konu olmuştur. Tarımsal destekleme faaliyetleri içerisinde yer alanların bazıları KİT'ler ve Tekel gibi kuruluşlar olsa da diğer kısmını da TSKB olmuştur. TSKB dışındaki yapılar doğrudan Merkez Bankası tarafından finanse edilirken, TSKB ise Ziraat Bankası ve kredi yolları ile finanse edilmiştir. 1994 krizi sonrası ortaya çıkan 5 Nisan Kararları ile destekleme alımları hukuken son bulmuş fakat fiilen Ziraat Bankası kanalıyla Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan (DFİF) kredi kullandırma yoluyla destek sürdürülmüştür. Ne var ki, fondan sağlanan kredinin geri ödenmesinde oluşan problemler, bu politikanın da başarısız olduğunu göstermiştir (Ballı, 2019: 130,131). Görüldüğü üzere 1963 yılı sonrasında başlayan tarımı destekleme adı altında öne sürülen destekleme alımları TSKB'nin üzerinde bulunan denetimci devlet pozisyonunu artırarak kooperatiflerin vesayet dönemi sayılabilecek bir süreç içerisine girmesini sağlamıştır. Bu dönemde yapılan alımlar bütçe açıklarına neden olmuş, devletin TSKB yapılarının yönetiminde söz sahibi olması da kooperatifçilik ilkeleri içerisinde yer alan demokratik yönetim anlayışıyla ters düşmüştür. Devletin fiyat ve destekleme alımları kooperatifleri tamamen kendi öz anlayışından uzaklaştırmış, kooperatiflerin adeta alım ofislerine dönüşmesini sağlamıştır.

Bu dönem içerisinde 1163 sayılı gibi kanun ve birçok değişiklikler ortaya çıkmıştır. Kooperatifler bu süreçte kalkınma planlarında da öncelikle köy ve tarım alanlarının geliştirilmesi, kalkınmanın da baş aktörlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Kooperatiflere biçilen görevler, özellikle TSKB'nin devlet

tarafından alım yapılarak desteklenmesi, kooperatifçiliğin demokratik yönetim ve katılımcılık konusundaki anlayışı ile ters düşmüştür. Aynı zamanda devletin bu tavrı kooperatifler üzerinde vesayet yöntemini derinden hissettirmiştir. TSKB'nin özerkleşme ve demokratikleşme adımlarının 4572 sayılı kanun sonrasında atacağı düşünülmüştür.

2.5. 4572 SAYILI TARIM SATIŞ KOOPERATİF BİRLİKLERİ HAKKINDA KANUN'DAN GÜNÜMÜZE KOOPERATİFÇİLİK SÜRECİ

Bu başlık altında 4572 Sayılı Kanun sonrasında özellikle TSKB üzerinden değişimler, kalkınma planlarının ışığında kooperatifçilik süreci ve “Gezi Parkı Eylemleri” öncesinde de pratikleri bulunan fakat 2013 yılı sonrası dönemde “başka kooperatif” talepleri ışığında ortaya çıkan yapılar incelenecektir.

Dünya Bankası tarafından, 2000 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project–ARIP) kapsamında Türkiye'ye önerilen tarımsal reformların yansıması olarak TSKB'nin yeniden yapılandırmaya gidildiği süreçte 4572 Sayılı Kanun kabul edilmiştir. Tarımın Türkiye'de sermaye çıkarları karşısında korumasız bırakan IMF ve Dünya Bankası güdümlü reform önerilerinin esas alındığı bu kanunda, TSKB'nin özerkleşmesin hükmü yer bulmuştur. Destekleme kredilerinin kullanımına son verilmiş ve yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Bu kapsam içerisinde inceleme ve önerilerde bulunmak adına Yeniden Yapılandırma Kurulu oluşturulmuştur. Yeniden yapılandırma süreci 2008 yılında son bulmasına rağmen sorunlar devam etmiş, 2013 yılında bu kanunda düzenlemeler gidilmiştir (Ballı, 2019: 128-129).

TRUP'un amacı, hükümetin hedeflediği tarımsal reform uygulamalarına yardımcı olmak, doğrudan teşviklerin ve devlet sübvansiyonlarının azaltılması, bunun yerine üreticilere ve endüstriye verimliliği artıracak teşviklerin verilmesidir. Kaldırılan sübvansiyonlardan verimli üretime geçiş sürecini kolaylaştırmak ve tarımsal üretime destek olmak projenin ana amacı olarak görülmektedir. Dünya Bankası desteği ile ortaya çıkan bu projenin dört bileşeni ise Doğrudan Gelir Desteği,

Çiftçinin Dönüşümü, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin Yeniden Yapılandırılması, Proje Destek Hizmetleridir ve bu dört bileşenin her birinin kendine özel bütçesi bulunmaktadır.

Tablo 4: Tarım Reformu Uygulama Projesi Bileşenleri

<i>Bileşenler</i>	<i>Banka Finansmanı Miktarı (ABD \$-M)</i>	<i>Banka Finansmanı Yüzdelik Dilim (%)</i>
Bileşen A: Doğrudan Gelir Desteği	47.80	11.95
Bileşen B: Çiftçinin Dönüşümü	180.58	45.14
Bileşen C: Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin Yeniden Yapılandırılması	152.68	38.17
Bileşen D: Proje Destek Hizmetleri	12.95	3.24
<u>Ayarlama Kredisi</u>	200.00	
<u>Taahhüt Ücreti (Front End Fee)</u>	6.00	1.50
TOPLAM	600.00	100.00

Kaynak: Dünya Bankası, 2001 Rapor Numarası: 21177-TU

Doğrudan Gelir Desteği (DGD); bu bileşen, programın en önemli yerinde durmaktadır. Amacı ise, DGD kapsamındaki uygunluk gösteren çiftçilerin belirlenmesi ve ödeme mekanizmasının oluşturulmasını sağlamaktır. Programın etkinliği TRUP (ARIP) tarafından izlenecek olup bileşen; çiftçi sicili oluşturmak, mevcut tapu sicillerinin de elektronik ortama aktarılması konusunda, eğitim, teknik konular, yazılım ve donanım giderlerini de finanse edecek bir etkinlikte var olması

planlanmıştır. Proje kapsamında bu bileşene yaklaşık kırk sekiz milyon ABD Doları bütçe ayrılmıştır.

Çiftçinin Dönüşümü; Bu madde de ise, programla birlikte hükümet destekleri azalacak olan çiftçilerin alternatif alanlara geçişine yardımcı olması planlamıştır. TSKB'yi ya da Kamu İktisadi Teşebbüslerine yaptırılan popülist ve keyfi alımlar tarım işletmelerini üretecekleri ürün konusunda karar mekanizmasından uzaklaştırmış, işletmelerin dünya pazarı ile rekabete girmesinin önünde engel oluşturup verimsiz bir tarımsal yapının oluşmasını sağlamıştır. İkinci bileşen olan Çiftçinin Dönüşü maddesi ile çiftçilerin hükümet politikalarıyla elde ettikleri sübvansiyonların ve destekleme alımlarının kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelir kaybının önlenmesi değil, her ne kadar DGD ile bir miktar tazmin edilmiş olsa da, dönüşümün maliyetini karşılamak amacı olarak gösterilmiştir. Belirtilen bu alanda en fazla desteklenen fındık ve tütün en ciddi problem alanını oluşturmuştur. Tarımsal alan içerisinde fındık ve tütünün desteklenmesi ise otomotiv sanayisi, deri eşya ve hububat gibi en çok ihraç ürünlerinin içerisinde yer almasından kaynaklanmaktadır (İstanbul Ticaret Odası, 1998: 79). Reform planı kapsamında, yapay olarak yükselen bu iki ürünün fiyatlarının, diğer alanlarda üretim yapan yetiştiricilerin gelirlerinden çok fazla düşüş gerçekleşmesi ön görülmüştür. Ortaya konulan bu bileşen fındık ve tütün üreticilerini geçiş dönemine hazırlamak, bakım ve sökme maliyetlerinin karşılanması için üreticilere hibe sağlayacak olup ve bu sürece yardımcı olabilecek derneklerin kuruluşunda ya da destekleyen bir pozisyonda var olacağı belirtilmiştir.

Yeniden Yapılandırma bileşeni; Hükümetin Tarım Satış Kooperatiflerinin yapısal reformunu içermektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde hükümetlerin kooperatif sektörüne müdahaleleri sonuncu devlet, kooperatiflerde baskın bir rol oynamış, bu ise verimsiz ve mali açıdan yetersiz sürdürülebilir olmayan kooperatiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar süre gelen bu durumla TSKB içerisinde üyeler, öznesi oldukları kooperatiflere yabancılaşmıştır. Bunun sonucu olarak Haziran 2000'de ortaya çıkan 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri kanunu ile TSKB'ne bütçeden tahsis edilen fon sonlandırılmıştır. Kooperatiflerin bu kanun ile birlikte bir kez daha kendi adına ürün tahsis eden, çiftçilere hizmete adanmış, bağımsız, özerk ve kendine yetebilen bir

kuruluş olarak var olması arzu edilmiştir. Ancak 2000-2001 yılları için geçiş süreci çerçevesinde 250 Trilyon TL kredi tahsisi yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere 2000 yılında 16 TSKB ve 330 TSK ve yaklaşık 750 bin kooperatif bulunmaktaydı. 16 bin çalışanı olan bu kooperatiflerin yapılandırma sonrası çalışan sayılarının yaklaşık 4 bine düşmesi beklenmiş, kıdem tazminatının karşılanması durumu raporda belirtilmiştir. Programla birlikte TSKB kanunu ile birlikte Yeniden Yapılandırma Kurulu'nun oluşturulması ön görülmüştür (World Bank, 2001: 13-15).

Proje Destek Hizmetleri Bileşeni ile reformlar hakkında bilgi akışını sağlamak, projeye yönetimi başlığında laboratuvar, gıda testleri, ürün sigortaları konusunda danışmanlık hizmeti vermek, reform programının sosyal ve finans etkinliğini ölçmek ve koordinasyon birimleri oluşturulması hedeflenmiştir (World Bank, 2001: 16).

Tablo 5: TRUP ile Mevcut TSKB Görünümü ve Değişimi

	TSKB	MERKEZ	ÜRETİM ALANI	ÜRÜN ALIMI 1999-2000 (TON)	ÇALIŞAN SAYISI	ÜYE KOO P. SAY.	BİRLİK ÜYE SAY.	YAP. SON. İŞ. SON. BULACAK SAY.
1.	TARİŞ Pamuk	İzmir	Pamuk	247,828	3,634	44	62,452	2,653
2.	TARİŞ İncir		Yaş İncir	11,358	1,104	15	7,792	700
3.	TARİŞ Üzüm		Üzüm	57,997	769	14	26,293	880
4.	Tariş Zeytin Yağı		Zeytin Yağı	7,780	889	33	27,732	426
5.	CUKOB İRLİK	Adana	Pamuk	139,046	3,546	40	63,003	3,546
			Soya Fas.	27,724				
6.	ANTBİRLİK	Antalya	Pamuk	51,959	1,035	6	29,064	779
			Narenciye					

7.	FİSKOB İRLİK	Giresun	Fındık	142,384	2,416	49	238,73 3	2,347
8.	TRAKY ABİRLİ K	Edirne	Ay Çiçeği	356,102	1,656	48	107,70 5	482
9.	KARADE NİZBİRLİ K	Samsun	Ay Çiçeği	54,628	449	21	69,200	76
10.	G.DOĞ UBİRLİ K	G.Antep	Fıstık K. Biber K. Mercime k	1,062 976 5,722	190	14	17,502	150
11.	MARM ARABİ RLİK	Bursa	Zeytin Y.	42,208	562	8	48,025	13
12.	TASKO BİRLİK	Nevşehir	Kuru Üzüm	8,783	71	9	4,310	59
13.	KAYISI BİRLİK	Malatya	Kayısı	1,550	62	6	8,718	21
14.	KOZAB İRLİK	Bursa	İpek Kozası	132	35	5	10,489	6
15.	TİFTİK BİRLİK	Ankara	Tiftik	139	22	12	18,449	7
16.	GÜLBİ RLİK	Isparta	Gül	2,234	19	6	7,392	10
	TOPLA M			1,156,6 12	16,459	330	746,31 9	12,155

Kaynak: Dünya Bankası, 2001 Rapor Numarası: 21177-TU

2000 yılı sonrası Dünya Bankası ile imzalanan anlaşma ile ortaya çıkan TRUP kapsamında Türkiye'ye 600 Milyon ABD Doları kredi temin edilmesi planlanmış ve bunun yüzde otuz sekizi, yaklaşık 150 Milyon Doları TSKB'yi yapılandırılması için ayrılmıştır. Bu programın amacı, kooperatiflerin kendilerine yetebilecek özerk yapıların oluşturulmasını sağlamaktı fakat bu zamana kadar günden güne eriyen bir pratik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu program ışığında 2000 yılında hazırlanan 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri kanunu TSKB'nin yapısında önemli değişikliğe gidilmesine neden olmuş bu alanda milat sayılabilecek bir kanun olmuştur. Günümüze kadar gelen süreçte dört kalkınma planı hazırlanmıştır. 2000 sonrasında kalkınma planları içerisinde kooperatifçilik

konusu kendine diğer dönemdeki kadar yer bulamamıştır. VIII. Kalkınma Planı'nda, TSKB'nin kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda özerkleştirileceği ve sürdürülebilirliği sağlamak açısından gerekli önemlerin alınacağı ayrıca üreticilerin kooperatifleşmesi, şirketleşmesi ve birlikler kurmasının da özendirileceği 1340. madde içerisinde belirtilmiştir (DPT, 2001: 134-137). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtilen ve TRUP kapsamında da nüveleri gösterilen 4572 sayılı TSKB kanunu, birliklerin özerk ve mali açıdan bağımsız birer yapı olmalarını baş hedef olarak önüne koymuş, yeniden yapılandırılma ile ekonomik yönden verimli ve etkin bir şekilde birliklerin, sürdürülebilir yapılar olması planlanmıştır (Sayın ve Sayın, 2004:469).

İlk Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu olan, 1933 yılında yürürlüğe giren 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu'ndan bu yana kooperatif ve birliklerinin üzerindeki devlet hegemonyasının kaldırılması konusu yaklaşık yetmiş yıl boyunca sürmüştür. 1963 yılında başlayan destek alımları da bunu devlet vesayetini destekler ve artıran bir yapı oluşturmuştur. 2000 yılında çıkan 4572 sayılı Kanun ile birlikte, devletin birlikler üzerindeki vesayetini kaldırmak ve demokratik bir yönetim anlayışı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Fakat Yeniden Yapılandırma Kurulu gibi yapıların belirlenen hedefleri gerçekleştirme konusunda yeterli olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca özerkleştirileceği söylenen kooperatif yapılarının, ellerinde bulundurdıkları tesislerin şirkete dönüştürülmeye çalışması da kooperatifçilik zihniyeti ile uyum sağlamamaktadır.

2012 yılında yayınlanan 2012-2016 yıllarını kapsayan Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı'nda 4572 sayılı Kanun'da yer alan bazı maddelerin kooperatiflerin özerk ve bağımsız durumunu zedeleyici bir nitelikte olduğundan bahsedilmiştir. Stratejik Hedefler ve Faaliyetler kapsamında madde 7.2'de 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanununda gerekli değişiklikler yapılacağı belirtilmiş, TSKB'nin sürdürülebilir mali ve yönetsel yapıya sahip olmaları, rasyonel mali yönetimin oluşturulması ve 4572 sayılı Kanun'da Yeniden Yapılandırma Kurulu kapsamında yer alan geçici maddelerin kaldırılması için kanunda değişiklik yapılacağı eylem planında kendine yer bulmuştur (GTB, 2012: 63). 6455 sayılı Gümrük Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 11.04.2013 tarihli

ve 28615 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış, 4572 sayılı Kanun’da önemli değişikliklere gidilmiştir. DFİF kaynaklı kredilerin yeniden yapılanması sağlanmış, bu çerçeve içerisinde 2028 yılına kadar 574.519.488,83 (319.177.493,79 \$) TL’lik borcun ödenerek borçların kapatılması planlanmıştır (GTB, 2017: 36). Ayrıca kanunda yapılan değişikliklerle birlikte; Ortaklık paylarının devri mümkün kılınarak sermaye güçlendirilmesi, ürün teslimiyeti zorunluluğu ile sürekliliğin sağlanması, kooperatiflerin rasyonel bir akılla yönetilmesi ve denetimin bağımsız kuruluşlar tarafından yapılması ile birlikte kooperatif ve birliklerinin işlevsel hale getirilmesi amaçlanmıştır (Akyel, 2015: 57).

Türkiye bu süreçlerin yaşarken, 20. yüzyıl sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında özellikle gıda alanında güvence³ ve egemenlik⁴ kavramları ön plana çıkmıştır. Türkiye’de daha önce belirtildiği gibi Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ve Dünya Bankası güdümlü örgütlerin önerileriyle tarımsal alanda özellikle TSKB üzerinden değişimler gerçekleştirmiştir. Yine bu dönem içerisinde Türkiye’de gıda egemenliği ve güvenliği konusunda tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Çiftçi Sendikası (Çiftçi-Sen), Boğaziçi Kooperatifi (BÜKOOP) gibi yapılar ortaya çıkmış, 2013 yılındaki “Gezi Parkı Eylemleri” sonrasında bu eylemlere katılan şehirli gruplar içerisinde “başka” kooperatifler bu çerçeve içerisinde kendine yer bulmuştur. Bu kooperatiflerinin en önemli örneklerinden birinin “Kadıköy Tüketim Kooperatifi” olduğunu söylemek mümkündür.

Kadıköy Kooperatifi’nin temelleri “Gezi” sonrasında ortaya çıkan park forumları ve mahalle dayanışmalarına dayanmaktadır. Bu nedenle kooperatif, ruhunu ve karakterinin “mahalle dayanışmaları” içerisinde aldığını söylemektedir. Kadıköy Kooperatif Deneyimi’ni ele alan ve gönülleri tarafından “Krizle Karşı Kooperatifler” adlı kitapta aktarılan yazı içerisinde, Kadıköy Kooperatifi ortaya çıktığı koşulları,

³ Gıda güvencesi: “Bir toplumun beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için yeteri miktarda ve ulaşılabilir gıda maddeleri üretme yeteneğine ve üretilen gıdalara erişiminin sürekliliğine vurgu yapan bir kavramdır” (Şık, Erişim Tarihi: 05.06.2020).

⁴ Gıda egemenliği: İnsanların kendi gıda üretimini belirleme, sürdürülebilirlik amacına yönelik tarımsal üretimini düzenleme ve koruma, kaynaklarının bağımlılık derecesini belirleyebilme yurtiçi pazarları için damping uygulamalarını sınırlayabilme, kendi su kaynakları yönetimine sahip olarak balıkçılık yapabilme hakkı olarak La Via Campesina tarafından tanımlanmıştır (La Via Campesina, 2016, Aktaran: Rehber, 2012: 18-19).

sınırlı sayıdaki küresel şirketin elinde olan gıda sisteminin halkları açlığa ve sefaletle sürüklediğini, bu doğrultuda hastalıklarda artışların, tarımda kimyasallaşmanın verdiği zararın, yerel gıda üzerindeki baskının ve israfın son derece doğal olarak karşılanması gibi örneklerle açıklamaktadır. Aynı zamanda dönem içerisinde kooperatiflerin bir tür şirkete dönüştürülmüş olması en büyük tepkilerden birini ortaya çıkartmıştır (Kadıköy Koop., 2019: 154-155).

Çiftçi-Sen, BÜKOOP gibi yapılarla birlikte 1 Şubat 2014 tarihinde düzenledikleri çalıştayı ardından 2015 yılında “girişim”, 2016 yılında ise “Sınırlı Sorumlu Kadıköy Kooperatifi”ni kurmuşlardır (Kadıköy Kooperatifi, 2019: 156-158). Kooperatif; katılımcı, demokratik bir biçimde kolektif toplumsal bir örgütlenme modeli ortaya koymayı amaçlamaktadır. Temel varlık nedenlerini üreticiler ile tüketiciler arasında doğrudan bir ilişki kurmak olarak belirleyen kooperatifte, üreticisi belli olan ürünün adil fiyatlı erişime sahip olması, üretici ve tüketici temasını artıran bu yöntem çerçevesinde sertifika gibi aracı kurumlar tarafından oluşturan sistemin dışına çıkarak ekolojik ve doğal ürünün, karşılıklı beyan-güven ilişkisi içerisinde değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Tüketicie ulaştırılan ürünün fiyatlandırılmasında üreticinin önerisi esas alınmıştır. Bunun nedeninin ise, ekolojik ürünün koşullar gözetilmeksizin üreticinin sömürülmesine karşı gelinmesi olduğu ifade edilmiştir. Kadıköy Kooperatifi için, Rochdale Öncüleri’nden bu yana, ilkeler içerisinde yer alan katılımcılığı sağlamak önemli bir konudur. Bu nedenle Kadıköy Kooperatifi, ortaklık olmaksızın “mutfak” toplantıları düzenlemekte, her ay düzenli olarak gerçekleştirilen “Kadıköy Kooperatifi Kendini Anlatıyor” etkinliğinde ise gönüllü sayılarını arttırmayı hedeflemektedirler. Kadıköy Kooperatifi’nin bu alana getirdiği “tüketim kooperatifler birliği” ve “gıda egemenliği ağı” önerileri başka kooperatif ve gıda-tarım modeli için önemli olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Kadıköy Koop.,2019: 161-180).

Bu süreçte Kadıköy dışında da kooperatif girişimleri göze çarpmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Ovacık Belediyesi tarafından gerçekleştirilen “Ovacık 94 Mahallesi Tarımsal Kalkınma Kooperatifi’dir”. Son dönemde ortaya çıkan tanzim satış uygulamaları, kooperatifçilik tartışmalarını tekrardan gündeme getirmiş ve ilgiyi bu alana çekmiştir. Son yıllarda “tarımın komünist hali” tanımıyla popülerleşen

ve sosyal medya içerisinde büyük yankı uyandıran Fatih Maçoğlu ve Ovacık Belediyesi öncülüğünde 2017 yılında “Ovacık 94 Mahallesi Tarımsal Kalkınma Kooperatifi” kurulmuştur. Kooperatif, geleneksel tohumlar ve yöntem ile üretilen bal, fasulye, nohut gibi ürünlerin halk için mümkün olduğu sürece ucuz ve sağlıklı ulaşımı, kimyasal üretime karşıtlığı ve pazarlama yerine dayanışma odaklı örgütlenmesi ile dikkat çekmiştir. Kooperatif kurulmadan önce 2014 yılında belediye olanakları ile altı yüz dönümlü arazide üretim yapılmış fakat bunun süreklilik arz etmesi için kooperatifleşmenin daha uygun olacağına karar verilmiştir. İlk aşamada Ovacık’ın Kızık Köyü içinde kuru fasulye ekimi yapılmış, elde edilen gelirin üçte biri öğrencilere eğitim bursu, üçte biri köylüye tohum ve diğer kısmı mazot dağıtımı şeklinde planlamıştır. Öte yandan ikinci deneyimde ise, küçük üreticiler ile sözleşmeli bir ilişki kurulmuştur. 371 üreticiden 400 tona yakın alım yapılmış ve yaklaşık beş milyon TL (yaklaşık 2 Milyon 250 bin ABD Doları) ödeme yapılmıştır. Üreticilerin ellisini, kooperatif içinde çalışan yüze yakın kişinin ise yetmiş yedisini kadınlar oluşturmaktadır (T24, Erişim tarihi: 01.06.2022).

Kooperatif pazarlama ve dağıtım süreci içerisinde web sitesi, İstanbul, Ankara, İzmir gibi noktalarda şubeler, tüketici kooperatifleri ve PTT Kargo gibi kanalları kullanmıştır. Ovacık Kooperatifi içinde Gıda güvenliği çok önemli bir noktada durmaktadır. Tarım Bakanlığı tarafından belirlenen Gıda Kodeksinin asgari gıda endeksinin üzerinde gıda güvenliği endeksi belirlemektedir. Maliyeti neredeyse yıllık kırk bin TL civarında olan düzenli laboratuvar analizleri yaptırmaktadır (Şahin, 2019: 65-71). Son tarımsal kooperatifçilik süreçleri; ekolojik üretim, güvenlik ve egemenlik tanımları üzerinden tartışmalara sahne olmuştur.

Son dönemde popüler örnekler olan Kadıköy ve Ovacık Kooperatifleri dışında da örnekler ortaya çıkmıştır. Dayanışma Tüketici Kooperatifi, Potlaç Kadın Kooperatifi, Koşuyolu Kooperatifi ve Göztepe Kooperatifi de kurulan yapılara örnek olarak gösterilmektedir. Kadıköy Tüketici Kooperatifi olarak kuruluşu Gezi Parkı Eylemleri sonrasına dayandıran, Göztepe İşletme ve Hizmet Kooperatifi, kooperatif fikrinin aktif politika atölyesinin uygulama sahası içerisinde kendisine yer bulmuştur. 2017 yılında İstanbul’un Kadıköy ilçesinde yer alan Göztepe mahallesi içerisinde kurulan bu yapı açık çağrılı toplantı sonucu gönüllülerin bir araya gelmesiyle

başlayan sürecini 2019 yılında sonuca vardırmıştır. Kendilerini yerel yönetim ile ilişkilerinde bağımsız bir noktada tutmak isteyen kooperatif, çeşitli çevre örgütü ile de temas halindedir. Kuruluşunda 7 kadın bulunan oluşum, şu an 13 kişi ile birlikte hareket etmektedir (BirGün, 2021. Erişim Tarihi: 03.01.2022).

Yine bu dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan 2019-2023 Stratejik Planı dâhilinde kooperatifçilik konusunda, 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu'nun günümüz ihtiyaçlarına cevap vermekte zorlandığı, tüketim kooperatifleri içerisinde örgütlenme sorunlarının var olduğu, taşıyıcı kooperatiflerinde ortaklık şartlarında problemlerin yaşandığı, kooperatiflerin finansman desteği konusunda kredi ve teşviklerin düşük seviyelerde kalması ve kooperatifçiliğin imajının ülkede kötü olması nedeniyle gelişmesinde eksiklerin olduğu belirtilmiştir. Plan dâhilinde belirtilen “Ticari Hayatın Kolaylaştırılmasını Sağlamak, Ticaret Erbabını ve Tüketiciyi Korumak, Güçlendirmek, İş ve İşlemlerini Hızlandırmak” amacı çerçevesinde beşinci hedefte; kooperatiflerin ekonomik hayat içerisinde aktif bir kuruluş haline getirileceği bunun yanı sıra altıncı hedefte ise; Kooperatifçilik Tanıtım ve Geliştirme Projesi ile kooperatifçilik bilincinin artırılması, kooperatifçilik konusunda yaygınlaştırma çalışmaları yapılacağı belirtilmiştir (TCTB, 2019, Erişim Tarihi: 30.05.2020).

Özetleyecek olursak, son yıllarda gıda konusundaki spekülasyonlar, ülkelerin yaşadıkları gıda erişim problemleri, Türkiye ve Dünya’da birtakım tartışmalara yol açmıştır. Tartışmalardaki ana soru gıdaya erişimin nasıl olacağı ile alakalıdır. Dünya’da gıdaya erişim konusunda büyük problem yaşayan birçok ülke vardır. Bunlar çeşitli nedenler ve senaryolar sonucu önümüze çıkmaktadır. Kimi ülkelerde politik tavırların sonucu iken kimi ülkelerde küresel iklim değişikliğinin sonuçlarından biri olan kuraklıkla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu konuda ilk başta sıkıntı çekmeyecek gibi görünen Avrupa kıtasında yer alan ülkeler dahi bu durumdan endişe duymaktadır. Küresel pazar için hazırlanan hikayesinin bilinmediği ve insanların yabancılaştığı tarım ürünlerine, talebin azaldığı görülmüştür. Bu konu dahilinde etik, gıda etiği konusu ise yeni dönem tüketicilerin önem verdiği konulardan birini oluşturmaktadır. Etik gıdanın sadece bir zümreye değil tüm insanlığın hakkı olduğunu düşünmek de farklı bir bakış açısı ve tartışma sahasını

oluşturmaktadır. Kooperatiflerin bu tartışmanın odağına girmesindeki en büyük nedeni ise etik gıdaya erişim konusunda daha demokratik ve ulaşılabilir bir örgütlenmeyi kurması açısından diğer piyasacı üretim ve tüketim anlayışının alternatifini oluşturmakta olmasıdır. Araştırmamızın üçüncü bölümünde TSKB'lerinin şirketleşmiş modelleri ile gıdaya erişimde ne kadar güvenilir olduğu, yeni nesil kooperatif yapılarının sorunları gidermek için neler yapabileceği, etik, gıda etiği, etik matris ve kooperatiflerin gıda etiği başlığı altında incelenmesini gerçekleştiriyor olacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GIDA ETİĞİ, HANGİ KOOPERATİF

Gıda'nın etiği son on yıllardır gündem içerisinde kendine yer bulmaktadır. Gıda etiğine gidilen bu süreç içerisinde Gıda Rejimleri incelenecek olup, gıda etiği konusunda kooperatiflerin üzerlerine düşen sorumluluklar ve TSKB gibi oluşumların bunları karşılamakta ne denli yetenekli olduğu tartışılacaktır. Bunun yanı sıra TSKB'lerinin alternatifi olarak görülebilecek tüketim kooperatifleri de bu bölüm içerisinde kendine yer bulacaktır. Aynı zamanda 2019 yılında çıkartılan “Krizle Karşı Kooperatifler” adlı çalışmada Çağatay Edgücan Şahin (2019, 93-94) tarafından yazılan “*Hangi Kooperatifçilik? Nasıl Yapılmalı?*” bölümünde yazar alternatif kooperatif yapıları üzerine çıkarımlarda bulunmaktadır. Bunlara ise “yeni nesil kooperatifler” adını vermektedir. Kendine yer bulacak bu alternatifin en önemli ögesi yerel kalkınmacı odakla çiftçilerin, işçilerin ve tüketicilerin aynı anda odağına alan bir yapı olmasıdır. Şu an içerisinde bulunduğumuz yapıda öncelik büyük çiftlik sahipleri ve tekelleşen üretici odaklıdır, orta ve küçük çaplı üreticiler ve tüketiciler göz ardı edilmektedir. Aynı zamanda bu kooperatif yapılarında küçük çiftçiler daha büyük ölçekli çiftçiler arasında ezilmektedir. Odağına kar maksimizasyonunu alan bu yapılar holding mantığından farklı çalışmamakla birlikte yönetim anlamında ataerkil bir hegemonya da söz konusudur. İçerisinde bulunduğumuz dönemde tüketicilerin talepleri farklılaşmaktadır. Daha önceleri gıdanın hikayesi (geçirdiği tüm süreçler hakkında bilgi) hakkında bilgisi olmayan tüketiciler artık güvenli ve uygun fiyatlı ürünleri talep etmekte ve bu koşullarda baskı grupları oluşturabilmektedirler. Öte yandan gıdanın hikayesinin tüketici tarafından biliniyor olması, etik kaygıların giderilmesi konusunda önemli bir adımdır. Araştırmanın bundan sonraki evresinde mevcut TSKB'ler ve başka kooperatif yapıları incelemesi öncesinde, gıda etiği kavramına da geçmeden felsefi bir salmal içinde içe içe geçen ahlak ve etik kavramlarının açıklanması uygun olacaktır.

3.1. AHLAK EŞİT DEĞİLDİR ETİK: BİR ETİK ALANI OLARAK GIDA ETİĞİ

Ahlak ve etik kavramları birçok felsefeci, akademisyen ve yazar tarafından son yüzyıl içerisinde, ayırım yapılmasına gayret gösterilen bir alan olarak dikkat çekmektedir. Bu zamana kadar geçen süre zarfında iki terimin kullanımın neredeyse iç içe geçen hali bu ayrımların yapılmasına güçlük çıkartmıştır. Kimi düşünürler tarafından ise bu ayırımın yapılamayacağı ya da yapılsa bile bir noktada etiğin içerisinde ahlakiliğin yer alacağı dile getirilmiştir.

Birçok dilde birbirleri yerine kullanılan “ahlak”, “etik” ve “moral” kelimelerinin az çok eş anlamlılık gösterdiği de bilinmektedir. Etik, Grekçe “ethos” kökünde gelmekte, “moral” sözcüğü ise Latince “mores/mos” sözcük kökünden türemiştir. Bu iki sözcük de töre, gelenek, alışkanlık, karakter, huy gibi anlamları ortaklaşa taşımaktadır. “Moral” sözcüğünün karşılığı olarak dilimizde kullandığımız “ahlak” kavramı Arapça “hulk” sözcük kökünden gelmekte olup, bu kök de töre, gelenek ve alışkanlık anlamlarını içerisinde barındırmaktadır. Buradan çıkarılıyor ki etik ve ahlak arasındaki ayırım etimolojik yönden oluşturulan bir olgu değildir (Özlem, 2016: 56-87).

Ahlak bir topluluğun belli dönemler içerisinde yaşayışında yer bulan inanç norm ve değerler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenledir ki ona tarihsel dönemlerde karşılaşmak rastlantısal bir olgu olmadığını kanıtlar niteliktedir. “Hristiyan”, “İslam”, “hoşgörü”, “hümanist”, “iş”, “bilim” gibi ahlakların varlığı da bunu desteklemektedir. Bu alanda çalışma gerçekleştiren kişilerin ilk gözüne çarpan olgu ise ahlakların çokluğu olmuştur. Öyle ki çalışma alanları ahlak olan insanlar bu nedenle ahlak kavramını görelilik üzerine kavramsallaştırmaktadır. “Her şeyin ölçüsü insandır” söylemini dile getiren Sofistler etik göreceliğinin (relativizm) de ilk temsilcilerinden sayılmaktadır. (Özlem, 2004: 17-19). Bauman ise ayırımı ahlaki benlikler içerisinde her şeyi saran ‘biz’ içerisinde erimleri doğaldır ve ahlak ‘ben’ iken etik ‘biz’in tekil şeklinden başka bir şey olmadığı şeklinde ortaya koymaktadır (Bauman, 2011. 63).

Ahlak ve etik ayrımında filozofların ve yazarların da yapmış olduğu tanımlardan yola çıkarak, var olan ahlak tanımları döneme, topluluğa, kişilere ayrı anlam sepetleri sunmasına karşın; etik, ahlakın felsefi yönden incelenmesi ve sunduğu genellemelerle zamandan ve mekândan bir nebze de olsa ayrışabildiğini göstermektedir. Var olan anlam iç içeliğinin anlamsız olmamasına karşın birbirinden çok da farklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

“Bazı âlimane kelimeler, uzun süre sözlüklere ve akademik metinlere hapsedildikten sonra, -kaderine çoktan razı olduğu halde birdenbire, nedenini anlamadan herkesin gözdesi haline geliveren bir kız kurusu gibi- aniden parlak gün ışığına maruz kalma, halkın, avamın diline düşme, basında, televizyonda, hatta hükümet demeçlerinde zikredilme talibini ya da talihsizliğini yaşarlar. Fena halde felsefe dersi kokan ve Yunancadaki köküyle akla Aristoteles'i (ve daimi çok-satar kitabı Nikomakhos'a Etik'i!) getiren etik kelimesi, bugün bu şekilde sahnenin ortasına yerleşmiş vaziyette.” (Badiou, 2013: 17).

Badiou'nun bahsettiği gibi platformun ortasında yer alan, gözde “etik” kelimesi birçok düşünür tarafından geçmişten günümüze tanımlama çabası içerisinde kendisine yer bulmuştur. Kuçuradi'nin (2000: 17-18) tanımına göre etik; İnsanın törel ilişkilerini ve davranışlarını inceleyen felsefe dalıdır. Günümüzde ise çalışma yaşamı içerisinde kendisine yer bulan etik kelimesinin, özgün değer ve normlara vurgu yapan bir temel kavram haline bürünmüş halidir. Annemarie Pieper (1999: 99) ise etiği, pusulaya benzetir. Ona göre pusula, nasıl ki insan için doğru yön bulmak için kullanılan bir alet ise, etiğin de pusula gibi insanların üzerinde iyi ve doğruyu eylemselleştirme baskısı kurmadan, eylem iradesinin belirlenmesi için yardımcı bir kavram olduğunu belirtmektedir. İlkçağ filozoflarından Platon'da ahlak felsefesi üzerinden hareketle, insanın iyi davranışı bildiği zaman gayri ahlaki bir harekette bulunamayacağı ve insanlar için tek bir iyi eylem tarzının bulunduğu savını öne sürmektedir. Platon'da var olan bu temenni anlayışı sonrasında gelen birçok etik anlayışını da etkileyecektir. Yine ilkçağ filozoflarından Aristoteles ise etik tartışmasını eylemlerin iyiyi arzuladığı ve bunun da nihai hedefinin mutluluk olduğu şeklinde temellendirmektedir (Bilge, 2012: 98-99). Türk felsefe akademisyeni

Cevizci'ye (2002: 5) göre ise etik, iyinin, kötünün ve yanlışın ne olduğunu araştıran, insanın hayattaki amacını sorgulayan, erdemli bir yaşayış tarzını irdeleyen felsefe dalı olarak günümüzde tanımlanabileceğini söylemiştir.

Ahlak felsefesi alanında üç etik türünden bahsedilebilir. Bunlar: Betimleyici, Normatif ve Metaetiktir. Betimleyici etik, ahlak alanında bilimsel ve hatta materyalist ya da bilimsel tasvir yaklaşımını ifade etmektedir. Bu alanda değerler yerine olgularla ilgilenilmektedir. Sosyolojik ve psikolojik olguları ahlaki inançlarla ilişkilendirir. Normatik etikte ise, betimleyici etiğin yetersizliği üzerine kurulup, yanlışın, kötünün ne olduğuyla, durumların karşısında gösterilen davranışlar bütünüyle, hayatın nihai amaçları ve nasıl sürdürülmesi gerektiği konusunda norm ve düzenleyici ilkeler getirilmiştir. Diğer bir deyişle normatif etik “nasıl” yaşamalı sorusuna ahlak anlaşmazlıkları üzerinden nihai ve yüksek değerli şeyleri tartışmaktadır. Normatif etikte teorik ve pratik olmak üzere iki düzey bulunmakta, birincisi normatif teori iken ikincisi normatif etiğin uygulamasıdır. Oluşturulan etik anlayışını ve arayışını özel alanlar üzerinden tartışmakta ve bu genel ahlaki ilkeleri özel alanlara uygulamaktadır. Üçüncü tür etik anlayışı ise metaetiktir. Bu etik türü analitik ve eleştirel etik diye de adlandırılmaktadır. Bu anlayışa göre normatif ahlak filozoflarının vaazlar verme ve insanların nasıl yaşaması gerektiği konusunda ahkâm kesmeye haklarının olmadığı savunulmaktadır. Analitik felsefe geleneğine sahip kimseler, kural ve yaşam tarzı teklif etmenin ahlak filozofları ile ilişkisinin olmaması gerekliliğini dile getirmekte, filozofun görevinin ahlak kavramlarını, ahlak yargılarını analiz etmek, tartışmak ve açıklığa kavuşturmak olduğunu vurgulamaktadırlar. Temelde bu düşünce tarzı etik alanı içerisinde ahlaki sorgulamalara verilen yeni cevaplar elde etmekten çok, normatif etik gibi dallarda beliren genelleme kavramların sorgulamasını yapmakla kendini var etmektedir (Cevizci, 2002: 6-11). Çalışmanın da genel çerçevesinin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olan bir diğer etik türü ise; Uygulamalı etikdir.

Diğer etik sınıflandırılması içinde zorlama bir çaba ile betimleyici etik ile ilişkilendirebileceğimiz fakat bağımsız bir disiplin olarak uygulamalı etik 20. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Uygulamalı etik yaşamımızda karşılaştığımız sorunlar ve güçlükler karşısında, sistematik anlama ve çözüm yanlısı bir uğraşıdır.

Uygulamalı etikten üç ana başlıkta bahsedebiliriz. Bunlar; tıp ve biyo tıp ile ilişkili biyomedikal etik, iş ve meslek hayatını konu alan ve sorunları ile ilgilenen meslek etiği ve dünyada yaşayan tüm türlerle ilgilenen ekosistem ve biyosfer ile alakalı sorunlarımızı ele alan çevre etiğidir (Yılmaz, 2009: 72). Bunun dışında bunlarla ilişkili görünen ama bazıları tarafından farklı uygulamalı etik alanı olarak kabul edilen bilimsel, eğitimsel, politik ve gıda etiği gibi alanlar da mevcuttur. Uygulamalı etik içerisinde yer alan ve çevre etiği ile yatay-dikey ilişkileri bulunan gıda etiği, araştırmamızın bundan sonraki seyrini belirleyecektir. 20. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan gıda etiği konusuna geçmeden, kavramın ortaya çıkışını ve yaşanan süreçleri anlamak açısından gıda rejimlerini dönemsel değişimleri ekseninde anlamak da araştırmanın gidişatı açısından önemlidir.

Mephram (2000(a): 610)’a göre “gıda etiği” akademik bir disiplindir. Tıbbi, bilimsel, çevresel, eğitimsel, politik ve sosyal etik gibi uygulamalı etik alanlarından yalnızca birisidir. Her dalda olduğu gibi gıda etiği dalındaki çalışmalarda da özel koşulların uygulandığı normatif sorunlar ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu ise onları gıda ve tarım ile ilgili endüstriyel faaliyet türlerinden ayırarak gıda etiği kavramını akademik bir çalışma alanı olarak doğurur. Gıda etiği ile ilgili kavratılmak isten önemli konular ise; gıdanın hayati bir önem arz ettiği (cep telefonlarının aksine), gıda üretimi aslında canlı kaynakların sömürülmesini sağlayan organik bir süreç olduğu, sürdürülebilir gıdanın ekolojik ve çevresel istikrarla, çevresel dönüşüme bağlı olduğu, çiftçilik alanının kültürel ve sosyal alana kattığı sayısız kazanımlarla en önemli gruplardan biri olarak yer aldığıdır.

Gıda Etiği, uygulamalı etik dallarından çevre etiği ve biyoetik kaynaklarından çokça beslenmektedir. Çevre etiği üzerine yapılan çalışmaların İkinci Dünya Savaşı sonrası yoğunlaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Aldo Leopold ise çevre etiği konusunu akademik olarak ilk kez dile getiren insan olarak kabul görmektedir. Leopold’un çevre bakış açısını; “hükmetme algısından uzak, uyumlu bir yaşam” olarak özetlemek mümkündür. Ölümünden sonra yayımlanan “A Sand Country Almanac” (*Bir Kum Yöresi Almanacağı*) isimli kitabından yaşam merkezli bir görüşün ekoloji ve gıda konusunda birinci derecede önemin atfedilmesinin gerekliliğini dile getirmiştir. Çevreci anlayışın popülaritesini kazanması ise, Rachel Carson’un “Silent

Spring” (*Sessiz Bahar*) isimli kitabının yayımlanması ile olmuştur. Carson, DDT adlı tarım ilacının kuş yumurtalarında bulunmasının ardından DDT’nin, pestisitler üzerine etkilerini kitabında incelemiştir. “Ölüm içkisi” ismini verdiği ilaçla birlikte var olan ölümlerle birlikte baharın sesinin tamamen yok olacağını ön görmüştür. Kitap yazıldığı dönemde, çevre ve gıda konusunda kamuoyu oluşmasına katkı sağlamıştır. Gıda etiğinin beslendiği diğer kaynak ise kuşkusuz biyoetiktir (Carson, 2002: 17).

Biyoetik konusu kimi araştırmacılar tarafından Hamurrabi kanunlarına kadar götürülmektedir (Taluğ, 2017: 27-29). Biyoetik kavramının ilk kullanılması, Van Rensselaer Potter tarafından olmuştur. Potter’a göre biyoetik dört kavram üzerine kuruludur. Bunlar; biyoloji, ekoloji, tıp bilimi ve insanı değerlerdir (Yıldız, Kaya, vd., 2021: 250-252). Gıda Etiği kavramını ilk kullanan kişi, Ben Mepham’dır. Biyotik profesörü olan Mepham, “Food Ethics” kitabını 1996 yılında yayınlamış, gıda etiği kavramı ise ilk kez burada görücüye çıkmıştır (Taluğ, 2017: 27-29).

Günümüzde insanların yaşam koşulları nedeniyle tarımsal alanda faaliyet gösteremediği ve kendi yiyeceklerinin üretimine katkı sağlayamadıkları ortamda gıda endüstrisi ortaya çıkmıştır. Endüstri gıdaları çerçevesinde ürünler üzerinden taklit ve tağşiş yapılmış, etik ilkelere dikkat edilmemiş ve tüketicilerin satın aldıkları gıdaya karşı güvensizlik ortamı oluşmuştur. Gıdaların üretim ve pazarlama aşamalarında etik ilkeler çerçevesinde ilerlemesi hem tüketicilerin sağlığının korunması hem kandırılmayacak olmaları nedeniyle önem taşımaktadır. Gıdanın üretim safhasından tüketicini evine girecek olan yol sürecinde şeffaflık ve etik ilkelerle hareket edilmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde üretim ve pazarlama safhasında gıda ürünlerinde etik dışı davranış biçimleri yaygınlaşmıştır. Üretim safhasında; Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO), taklit ürünler, hayvanların kötü şartlar içerisinde, hijyen koşulları göz ardı edilerek beslenip büyütülmesi, uygun etiketlemenin yapılmaması ile birlikte üretim aşamasında sağlığa zararlı gıda maddelerin kullanımını sayarak etik dışı davranışları kısaca özetleyebiliriz. Gıdanın pazarlanması safhasında da etik değerler açısından birçok problemli noktalar bulunmaktadır. Ürünün bilinen bir markaymış imajının yaratılması, olmayan bir özelliğin ürünün içerisinde yer aldığının söylenmesi, içeriğe uygun olmayan

ambalajlanma yöntemleri ve belki de en önemlisi organik olmayan gıdaların organik adı altında satılmaya çalışıyor oluşudur.

Gıda etiği kapsamında üretim ve pazarlama safhalarında etik değerlerle hareket edebiliyor olmak hem üreticiyi hem tüketiciyi koruyacaktır. Bu nedenle tarladan sofraya özellikle gıda konusunda etik değerler önem taşımaktadır (Ocak ve Akan, 2017: 138-140). Sofra yani tüketici kısmında, özellikle Türkiye’de büyüme hormonları, genetiğiyle oynanmış ürünler, hayvancılıktaki antibiyotikler, organik ürünler ve en önemlisi Eylül ayında olduğu gibi gıda enflasyonunun (20,61) her geçen gün arttığı ülkede uygun fiyatlı gıdaya ulaşım en büyük problem sahalarından birkaçıdır (BBC, 2021, Erişim Tarihi: 28.04.2021). Gıda sektöründeki etik davranışların gıda güvenliğinin oluşma safhasında baş belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Gıda etiği ve güvenli gıda konusu uluslararası örgütler tarafından da programlarına dahil edilmiştir. Bunun bir örneği ise, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından yayımlanan *Building a More Equitable and Ethical Food and Agriculture System* (Daha Adil ve Etik Bir Gıda ve Tarım Sistemi Kurmak) adlı yazıdır. Bu yazıda üç adet küresel hedef ortaya koyulmuştur. Bunlar; toplumsal refahın sağlanması, çevrenin korunması ve iyileştirilmiş halk sağlığıdır.

FAO tarafından kurgulanmak istenen etik tarım modeli içerisinde ilk hedef toplumsal refahın sağlanmasıdır. Yoksulluğun şu an dünyamızda en büyük problemlerden biri olduğu saptanmıştır. Etik ve adil gıda sistemine dâhil olan belirleyiciler yoksulluğun ortadan kaldırılması adına çalışmalarının gerekliliği dile getirilmiştir. Bu konuda verimlilik önemli bir konu başlığı olarak durmaktadır. Ayrıca ekonomik bağımlılık, birey özgürlükleri, insan hakları ya da devlet egemenliği pahasına verimliliğin savunulması desteklenmemelidir. Verimlilik bu amaçlara hizmet eden bir araç olarak kabul edilmelidir. Etik bir gıda sistemi içerisinde piyasanın kendi isteklerini dayattığı serbest ticaretten, kuralların oluşturulmasında katılımcı bir ideolojinin temel alındığı etik ilkelerle bezelen ticaret sistemine uyumlu aksiyonlar alınması gerekecektir (FAO, Erişim Tarihi: 01.05.2021).

FAO'nun etik tarım modeli çerçevesindeki ikinci hedefi çevrenin korunmasıdır. Küresel bir bakış açısıyla incelendiği zaman gıdanın doğal kaynakları koruyan bir yapıyla üretilmediği ortadadır. Geçmiş zamanlarda tarımsal üretim yerel tüketicinin standartları ile alakalı iken şimdi küresel çapta değerlendirmeler ve talepler etrafında şekillenmektedir. Etik temelli bir üretim tarzında biyolojik verimlilik, tarımsal çeşitlilik ve ekonomik verimlilik iç içe geçmelidir. Böylece gıda üretimi safhasında minimize edilmiş kaynak kullanımı ortaya çıkartılarak çevrenin üzerindeki baskı unsurları ortadan kaldırılacaktır. Etik temelli gıda anlayışının gelecek nesillere aktarımı için bütünleşmiş gıda güvenliği ve kaynak yönetiminin gerekliliği dile getirilmiştir (FAO, Erişim Tarihi: 01.05.2021).

FAO'nun Daha Adil ve Etik Bir Gıda ve Tarım Sistemi Kurmak adlı yazısında son hedefi ise, iyileştirilmiş halk sağlığıdır. Dünya üzerindeki son gelişmeler rağmen, dünya nüfusunun büyük bir kısmı açlık, sefalet ve yetersiz beslenme gibi sorunlarla boğuşmaktadır. Bu konu gıda perspektifinde bakıldığında ise, düzensiz gıda üretimini ve aynı zamanda yeni sağlık tehditlerini de oluşturmaktadır. Etik temelli bir gıda anlayışında yeterli ve güvenli gıdaya ulaşım sağlanması hedeflenmektedir. Bunun için erişimdeki eşitsizliği azaltıcı teşvik politikaları, verimlilik için bilimsel araştırmalar, kırsal kalkınma ve yeni koruma-güvenlik standartlarının oluşturulması önerilmektedir (FAO, Erişim Tarihi: 01.05.2021). Devletlerin ya da devlet üstü büyük aktörlerin planları önümüzde durmakla birlikte ikili ilişkiler, lobiler ya da gelişmek kisvesi altında talan politikası üreten devletler bu planlar çerçevesinde hareket etmekten memnuniyet duymamaktadır. Bu hususta yine yük halkın, diğer bir deyişle gıda konusunda tüketicinin üzerine yüklenmektedir.

Uluslararası düzeyde gıda etiği konusu birçok araştırmacı tarafından kaleme alınmış ve tartışmaya açılmıştır. Coff ve arkadaşları (2008) da gıdanın etiği konusuna izlenebilirlik açısından geliştirilebilir olduğunu vurgulayarak bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Gıdanın izlenebilirliği etik değerlerin takibi konusunda bir yol haritası oluşturan maddeler ile izlenebilir amaçları şöyle sıralanmaktadır:

- **Hayvanların korunmasının sağlanması:** Çiftlik hayvanlarının ya da doğal hayatında yaşayan hayvanların refahlarının sağlanması ve geliştirilmesi.
- **İnsanı korumak:** İnsanın sağlığının ve refahının korunabilir olması ve güvenli gıdaya erişiminin olması.
- **Sürdürülebilir üretim:** Çevre dostu üretim ve işletme yöntemlerini teşvik ederek doğanın korunması.
- **Ticaretin iyileştirilmesi:** Daha adil bir ticaret ağının oluşturulması.
- **Çalışma koşullarının iyileştirilmesi:** Etik çalışma koşulları konu olarak şartların düzenlenmesi (Sigortası ve kötü çalışma koşulları olan işçiler üzerinde düzenleme).
- **Kaliteyi garanti altına alma:** Tat, bileşim ve benzeri konularda standartlaşma eğiliminin gösterilmesi.
- **Ürün geçmişinin tayini:** Ürünün geçmişte hangi aşamalardan geçtiğini ve ürünün kökenini bilmek.
- **Tüketici güveni oluşturma:** Tüketicie karşı sorumluluk sahibi olmakla alakalıdır. Ürün ile ilgili bilgilerin verilmesi ya da diğer koşulların oluşturulması ise sağlanabilecek bir olaydır.
- **Katılımcılık:** Katılımcılığın üretim, pazarlama ve diğer alanların hepsine yaymakla alakalıdır.
- **Saydamlık:** Yapılan tüm işlerin saydam bir ortamda hesap verilebilir ve görülebilir bir şekilde hazırlanmasıdır.

Gıda etiği ve gıda güvenliği alanlarında yaşanan etik kaygıların geniş bir yelpaze içerisinde incelenmesine olanak sunmak adına Ben Mephram (2000(b): 170) tarafından etik ilkelerin çeşitli alanlara uygulanması amacıyla bir matris oluşturulmuştur:

Tablo 6: Etik İlkelere Dayalı Matris

Saygı	Fayda	Özerklik	Adalet
Gıda Endüstrisindeki İnsanlar	Gelir ve çalışma koşulları	Özgür aksiyon alabilme yetkinliği	Adil ticaret kanunları ve uygulamaları
Tüketiciler	Gıda güvenliği ve yaşam kalitesi	Demokratik ve bilinçli seçim	Kullanılabilir gıda uygunluğu
Çiftlik Hayvanları	Hayvan refahı	Özgür davranış alanı	Gerçek değer
Yaşam Alanı	Koruma alanı	Biyolojik çeşitlilik	Sürdürülebilirlik

Kaynak: Mephram, 2013: 39

Etik matris bireylerin ve grupların belli konulardaki tartışmalara kaynaklık edebilecek yardımcı bir çerçeve ortaya koymaktadır. ‘Etik Matris’, fayda, özerklik ve adalet olmak üzere üç etik sacayağına kendini yaslamaktadır. Bu üç ilke güçlü bağlarla birbirileriyle ilişkide olan etik değerleri ifade etmektedir. Aynı zamanda günümüzün çağdaş toplumlarında ise bu üç etik değer üzerinde uzlaşma olduğu bilinmektedir. Bu nedenle etik matrisin üzerinde durduğu bu üç noktanın, etik değerlerin tartışmaya açılmasında başlangıç noktası olarak görülmesi pek de yadırganmamalıdır. Ancak yine de bu ortak ilkelerin sözün bittiği yer olmadığını, aksine tartışmanın başlangıç noktası kabul edilmesinin önemini ve olguların açıklanmasında referans noktası yarattığını kabul etmek gereklidir.

Etik matris, üç ölçüt bakımından dört ortam üzerinde tartışmaların gerçekleşmesi ile ortaya çıkan bir bütündür. Etik matrisin üzerinde durduğu ‘saygı’ olarak da nitelendirilen dört uygulama alanı bulunmaktadır. Bunlar; endüstride çalışan insanlar, tüketiciler, çiftlik hayvanları (ya da genel tabir ile hayvanlar) ve yaşam alanını kapsamaktadır. Etik matriste endüstride çalışanlar fayda, özerklik ve adalet konularında değerlendirilmektedir. Fayda maksimizasyonu gelir ve çalışma koşullarının insani koşullar altında olması gerektiğini savunur. Çalışanların koşullarının diğer işçilerden farklı olmaması güvenlik ve güvencesiz çalışma ortamında bulunmamaları matriste kendine yer bulmaktadır. Aynı zamanda özerklik

etik ilkesi kapsamında değerlendirildiğinde, çalışanların özgür şekilde aksiyon alabilmeleri, kota ve zorunluluklar gibi baskı unsurlarının dışında karar alabilmelerini istemektedir. Adalet bağlamında ise hukuksal süreçlerde adil uygulamalarla karşılaşmaları beklenmektedir. Diğer bir uygulama alanı olarak tüketiciler ise fayda maksimizasyonu çerçevesinde değerlendirildiğinde gıda güvenliği ve bununla birlikte gelen yaşam kalitesindeki artışı hak etmektedir. Aynı zamanda tüketicilerin demokratik ve bilinçli bir şekilde seçimlerini yapabilmeleri özerklik ilkesinin ana unsuru olarak görülmektedir. Adalet kapsamında ise tüketicilerin, kullanılabilir gıda uygunluğuna erişimleri beklenmektedir. Çiftlik hayvanları etik matrisin fayda çerçevesinde değerlendirildiğinde refahlarının bulunması gerekli olduğu bilinmekte, özerlik çerçevesi içerisinde değerlendirildiğinde ise, özgür davranış alanlarının bulunması (günümüzde güneş yüzü görmeden üretilen hayvanlar) gerekmektedir. Adalet unsuru üzerinden bakıldığında hayvanların gerçek değerinin ortaya çıkarılması ve metalaştırılmaması önemli olarak görülmüştür. Etik matrisin bir diğer uygulama alanı olarak yaşam alanları üzerinde fayda açısından bakıldığında yaşam alanlarının korunmasının önemi vurgulanmaktadır. Bilinçsizce tüketilen yaşam alanları sonlarını getirmektedir. Özerklik başlığında bakıldığında yaşam alanlarındaki biyolojik çeşitliliğin korunması ve artırılması gerekmektedir. Adalet çerçevesi içerisinde bakılacak olursa tüm bunların sürdürülebilir bir yapıda olması beklenmektedir (Food Council, Erişim tarihi: 02.11.2021).

20. yüzyılın sonlarına doğru ortaya atılan gıda etiği, birden ortaya çıkan bir tanımlama değildir. Bu nedenle gıda etiğini tanımlamak aynı zamanda ulaşılan bu noktanın bir nebze daha anlaşılabilir olması için süreçlerin irdelenmesi gerekmektedir. Bu noktada gıda rejimleri, son yıllarda ortaya atılan gıda etiği gibi uygulamalı etik anlayışının irelenmesi için önemli bir bakış açısı olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple TSKB'lerinin süreç içerisinde karşılaştığı taleplerin (ucuz, güvenilir, erişilebilir gıda vb.) arka planını da irdelemiş olacağız.

Türkiye'de gıda etiği konusundaki çalışmalar oldukça yenidir. Globalleşen dünya ile birlikte bu alandaki çalışmalar da Türkiye'de hızla artmaktadır. Bu konuda önemli bir çalışma olan; Tarım ve Gıda Etiğinin Geliştirilmesi ve Tarım Alanındaki Paydaşların Etik Karar Verme Kapasitelerinin Arttırılması Projesi (TARGET)

tarafından yayımlanan, Tarım ve Gıda El Kitabı adlı eserde Tüketim Etiği konusunda araştırma sunan Cemal Taluğ, tüketicilerin üzerine düşen etik bağlamlı gıda çözüm önerilerini bizlerle paylaşmaktadır. Dünya'nın kent nüfusu ilk kez 2008 yılında kır nüfusunu geçmiştir. Bu bağlamda insanların üretim safhasından giderek uzaklaştığı ve yabancılaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Küresel süpermarket sahaları tüketim alışkanlıklarımızı baştan aşağı kendi çıkarlarını maksimize ederek, hedeflerini bu çıkar sahalarına yönelik revize etmişlerdir. (Taluğ, 2017: 87-88).

Yeni tüketim değerler dizisi ise perakende zincirlerinin üretim ve pazarlama safhasında etik ilkelerle hareket etmesini sağlayabilir hale getirecektir. Aynı zamanda gıdanın etik değerlerle oluşturulması insanlarla birlikte bir kamuoyu oluşturma çabasına da girilmesi küresel aktörler üzerinde baskı unsuru oluşturabilmektedir. Etik tüketim davranışları çerçevesinde “evin mutfağını yeniden işlevsel hale getirmek” önemli bir konu başlığıdır. Hazır gıda, atıştırmalıklar gibi tüketim malzemeleri sağlıklı gıda tüketimi önündeki engellerden bir kaçıdır. Evi yeniden keşfeden tüketici, yemek yapım safhasına kattığı değerle zamanından kaybedebilir fakat sağlık ve güvenilebilir gıda konusunda içini rahatlatabilmektedir. Diğer bir tüketici davranışı ise Taluğ'a göre “yerel ve mevsimsel gıda tüketimi”dir. Tüketicilerin yerel ve mevsimsel gıda tüketimi hem hormonlu ve GDO'lu ürün kullanımını azaltacak hem yerel üreticiyi destekleyecek hem de karbon ayak izini azaltacaktır. Doğaya saygı duyan ve tanıyan bir üretici davranışı, gıda çerçevesinde etik değerleri önemli bir unsur olarak görmektedir. Üretimden uzaklaşan insanın en büyük ikilem noktalarından birinin yabancılaşma olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Üretimden uzaklaşan insan, gıdanın doğaya yüklerinden de bihaber olacaktır. “Gıdanın, yüklerinin farkında olmak” etik değer çerçevesinde hareket etmenin önemli bir parçasıdır. “Sosyal duyarlılık” da Taluğ'nun önemle bahsettiği bizim de tezimizin önemli bir kısmını oluşturan kooperatif kavramlarıyla ilişkilendirmiştir. Perakendeci uluslararası firmalar aile çiftlikleri gibi toplulukların sonunu getirmiştir. Kooperatif gibi oluşumların desteklenmesi sosyal duyarlılık ilkesi ile ilişkilendirilebilir. Küçük çiftçilerin ayakta kalabilmesi adına etik değerler ışığında destekler ve alımların yapılması önemli bir konu olarak önümüzde durmaktadır. Gıdanın üreticinin sağladığı kanallardan (e-ticaret, tüketici kooperatifleri ve üretici pazarları) elde edilmesi de bu gibi küçük işletmelerin

sürekliliğini ve güvenli tarım ilişkisini oluşturabilmektedir. Aynı zamanda kent tarım ünitelerinin (Yedi Kule Bostanları) desteklenmesi de önemli bir konudur (Taluğ, 2017: 90-99).

3.2. GIDA ETİĞİNE GİDİLEN YOLDA GIDA REJİMLERİ

Gıda rejimi kavramını ilk kez kullanan Friedman, gıda rejiminin üretim ve tüketiminin belli dönemler arasında güç dengelerinin değiştiği kriz dönemleri ekseninde ele alan tarihsel bir kavram olarak ortaya koymuştur. Her egemenlik döneminin kendine özgü bir gıda rejimine ev sahipliği yaptığı ve bu gıda rejimlerinin, tarımsal üretim, mülkiyet ve beslenme gibi konularda köklü değişiklik ortamı oluşturduğunu savunmaktadır (Friedman, 2005: 228-229).

3.2.1. Birinci Gıda Rejimi (1870 – 1914)

1870’den 1914’e kadar geçen kırkdört yıl, Birinci Gıda Rejimi olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu döneme Kolonyal-Diasporik, Yerleşimci-Kolonyal ya da Emperyal Gıda Rejimi adları da verilmektedir. Kolonyal Diasporik Gıda Rejimi, sömürgeci kolonyal güç ile sömürülen yani kolonize edilen coğrafya ile ilişkiyi sistematikleştirir. Bu ilişki içerisinde iki coğrafya ya da ülke arasında bağımlılık ilişkisi mevcuttur ve bu ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısını da derinden etkilemektedir. Ancak bu ikili sömüren ve sömürülen ilişkisi geleneksel anlayışın dışında etkili olduğu toprakların ekonomik, kültürel ve demografik yapısını değiştirip, sömürü ilişkisi içerisinde seçeneksizliği bir seçenek olarak sunmaktadır (Dinçer, 2019: 14).

Birinci Gıda Rejimi dönemi, içerisinde iki olay bütünü barındırmaktadır. İlkinde, kolonileşmenin getirdiği ABD ve Avrupa ülkelerindeki şehirli sınıfların ülkeleri arasındaki rekabet sonucu oluşan sanayi hammaddeleri (pamuk, kereste, lastik vb.) ve kolonyal tropik ürünlerle (şeker, tütün, kahve muz gibi) karşılaşması olmuştur. İkincisi ise eski kolonilerin ulus devlet yapılarının kurulmaya başlamasıyla birlikte rekabetçi piyasada yerlerini almaya çalışırken Avrupa’nın tarım ve sanayi üretim sistemini taklit etmeye yönelmeleridir. Bununla birlikte dışarıya açılan

ekonomileri küresel sistem içerisinde daha da bağımlı hale gelmiştir (McMichael, 1991: 74-75).

3.2.2. İkinci Gıda Rejimi (1943-1973)

Bahsedeceğimiz İkinci Gıda Rejimi'nin Amerika eksenli gelişmeler ve programlarla ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yine ABD eksenli bakış açımızın, tarihsel süreci içerisinde Afrika ve Asya kökenli eski kolonilerin bağımsızlıklarına kavuştuğu, kapitalist dünya düzeni içerisinde ABD dolarının uluslararası finans alanında hegemonya kurduğu ve İkinci Gıda Rejimi'nin ortaya çıkarıldığı (sunulduğu) bir düzlem oluşmuştur (Bernstein, 2015).

1947-73 yılları arasında hüküm süren bu düzende endüstriyel gıda ticareti büyümesi gerçekleşmiştir. Bu yıllar verimlilik düşüncesinin teknoloji ile elde edilebileceği savının yaygın olduğu dönem ifade etmektedir, keza artan tarımsal üretim verimliliği ile birlikte bu dönem aynı zamanda “yeşil devrim”, “yeşil kapitalizm” isimleriyle de anılmıştır (Erbaş, 2017: 18-19).

Yeşil Devrim'in temelini Amerikalı bilim insanı Norman Borlaug tarafından atıldığı söylenmektedir. Borlaug 1940'lı yıllarda Meksika'da geliştirdiği dirençli buğday türleri ile büyük bir başarı yakalamış yirmi yıllık bir süre içerisinde ülkenin arzi neredeyse iki katına çıkarır bir hale gelmiştir. Mucize buğday olarak nitelendirilen Sonoro 63, 1970 Nobel Barış ödülünü Borlaug'a kazandırmıştır (Şahinöz.1990, ss. 233-235). Yeşil devrimin Meksika'daki başarısı sonrası teknolojik hamleler Dünya geneline yayılmıştır. 1940'larda buğdayının yarısını ithal eden ABD bu hamleler sonucunda 60'lı yıllara gelindiğinde ihracatçı konuma ulaşmıştır. Borlaug'un araştırma grubu tarafından yönetilen bu çalışmalar sadece ABD'de etkili olmayıp küresel yankı uyandırmıştır. Hindistan örneğinde, 1960'lardaki kıtlığı engellemek adına Borlaug ve Ford vakıfları ortak çalışma yürütüp, ivmeyi terse çevirmeyi başarmıştır. Hindistan şu an Asya'nın en büyük üreticilerinden birisi konumuna gelmiştir (Popüler Tarım, 2020: Erişim Tarihi 22.03.2021).

Yeşil devrim aynı zamanda bıraktığı etkiler konusunda da çok kez eleştirilere maruz kalmıştır. Her yıl neredeyse üç yüz elli bin kişinin kasıtsız zehirlenmelerle hayatını kaybetmesi, tarımsal alanların artışı ile su kaynaklarının üzerindeki aşırı su tüketimi baskısı ve yer altı sularının kullanılan kimyasal gübrelerle kirlenmesi, pestisit kaynaklı yararlı böceklerin ölümü ve sürdürülebilirliğin ölümünün ilanı bu eleştirilerden en önemlilerini oluşturmaktadır (Zehirsiz Sofralar, 2020: Erişi Tarihi: 27.03.2021).

Söz konusu bu dönemde tropik ürünler üzerine kurulan ticaret blokları yıkılmış, büyük şehirlerde şeker, yağ gibi ikame ürünlerin üretim süreçlerinde yoğunlaşma yaşanmıştır. Ticaret ağında yer alan ülkelerle ilişkilerin azalması ile birlikte tarım konusu yeniden düzenlemeye konu olmuştur. Bu ise ABD'nin üretim fazlası ürünlerinin “gıda yardımı” dağıtımını altında dengelemeye çalışmasına yol açmıştır (Taşdoğan, 2018: 19). Bu çerçevede 1947 yılı itibariyle önerilen Marshall Yardımları 1954'e kadar sürmüş, bu tarihten sonra ABD'nin diğer ülkeler yönelik destekleyici tahıl ihracatı PL 480 (Public Law 480) adıyla bilinen “Barış İçin Gıda” kampanyası ile devam etmiştir (Çaşkurlu, 2012: 69). İkinci Gıda Rejimi dönemi Birinci Gıda Rejimi dönemindeki gıda akışını tersine çevirmiş, “yeşil devrim” ve “gıda yardımı” desteklerinin yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Aynı zamanda tarım-gıda şirketleri bu süreç içerisinde gelişmiş, hayvansal üretim ve gıda üretiminin ayrışmasına yol açmıştır. Türkiye'nin 2000 sonrası çektiği sıkıntıların kaynağı olarak bu dönemin gösterildiği de bilinmektedir (Çaşkurlu, 2012: 176).

Gıda alanında çalışmalarıyla ünlü Toronto Üniversitesi öğretim üyesi Harriet Friedman ise ikinci rejimi şöyle özetlemektedir: Bu rejimde hayvancılık ve tahıl üretim konuları birbirinden ayrılmıştır. Belli alanda uzmanlaşmış çiftlikler, yem, ilaç sanayi kollarında uzmanlaşmış firmalar kurulmuştur. Çiftçiler ise bu uzmanlaşmış firmaların alıcı konumunda yer alıp (makine, kimya vb.) aynı zamanda firmaların tedarikçileri olmuştur. Bu ise bağımlılık ilişkisini doğurmuştur (Friedman, 1993: 33-35).

3.2.3. Üçüncü Gıda Rejimi

Üçüncü gıda rejiminin ne zaman çıktığı ya da bu gıda rejiminin var olup olmadığı üzerine tartışmaların olması, bu konu için uzlaşının var olmadığını göstermeye kanıttır. Yine de Üçüncü Gıda Rejimi'nin 1970'lerde ilk nüvelerinin görüldüğü söylemek yanlış olmayacaktır. Uzmanlara göre 1972 SSCB'de yaşanan kıtlığın sonucu olarak, Sovyetlerin dünya arzının dörtte üçüne denk gelen miktarda buğdayı ithal etmesi küresel bir kıtlığa neden olmuştur. Yaşanan bu kıtlığa, artan gıda fiyatlarının, petroldeki yüksek artışlarında eklenmesiyle İkinci Gıda Rejimi yerini Üçüncü Gıda Rejimine bırakmıştır (Çaşkurlu, 2012: 199).

Bu süreç sektörel temelde gıdanın büyük küresel şirketlerin eline geçtiği bir dönem olarak; Şirket Gıda Rejimi, Sermayenin Gıda Rejimi adlarıyla anılmaktadır. Üçüncü Gıda Rejimi⁵ dönemi temel özellikleri arasında teknolojinin kolaylaştırdığı küreselleşme ve ülkelerin ekonomik bağlamda hiç olmadığı kadar bağımlı hale gelmesini kolaylıkla sayabiliriz (Erbaş, 2017: 19).

Birinci boyuta giden yolda bilinmesi gereken şeylerden en önemlisi ABD'nin bu alana ilişkin küresel çapta aksiyonları olacaktır. İkinci Gıda Rejimi döneminde başlayan tarımsal alanda şirketleşme, çiftçi sayılarının azalması ile birlikte ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde Güney'e dayatılan programlarla tarımda ayar çekme yoluna gidilmiş, tarım-ilaç sanayi gibi sektörlerle ittifaklara girilmiştir. Var olan bu aksiyonların sonucunda 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuş tarım ürünlerinin ticaret serbestisi yolunda büyük adımlar atılmıştır. Üçüncü gıda rejimi sürecinde sermayenin işleri kolaylaştırılmış aynı zamanda küresel bir iş gücü

⁵ Üçüncü Gıda Rejimi, 1995 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) önderliğinde Tarım Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle çokuluslu şirket (ÇUŞ) hegemonyasının tarif edildiği bir dönemdir. Şirket hegemonyasının boyutları incelendiğinde birinci boyutun ÇUŞ'un tekel gücü olduğu görülmektedir. Bu bağlamda üçüncü gıda rejiminin şirketleşme eksenini Gimenez ve Shattuck tarafından Çaşkurlu'nun işaret ettiği boyutlar çerçevesinde açıklanmıştır. Gimenez ve Shattuck (2011; 111)'a göre tarım sektörünün en önemli konularından biri ÇUŞ'ların tekelci gücüdür. Bunu ise; küresel tahıl pazarının ADM, Cargill ve Bunge gibi üç firmanın mısır sektörünün ise Monsanto DuPont gibi iki küresel tekel tarafından yönetilmesiyle örneklendirmiştir. Bu durum üreticilerin üzerinde yoğun bir arz talep baskı zinciri oluşturmaktadır.

yaratımı ile üretim maliyetleri düşürülmüştür (Çaşkurlu, 2012: 179-180). Gelişmiş ülkeler bu gıda rejimi döneminde tarımsal üretime sübvansiyonlar aktarmış, bu üreticilerden çok şirketlerin aleyhine işlemiştir. ÇUŞ'ların alana hükmetmeye başlamasıyla birlikte diğer rejimlerde olduğu gibi fiyat optimizasyonunun gereği de ortadan kalkmıştır (Çaşkurlu, 2013: Erişim Tarihi: 15.03.2021).

Üçüncü Gıda Rejimi'ni şirketleşmeye götüren bir diğer boyut da tarım stoklarının ÇUŞ'ların eline geçmesidir. Bilindiği üzere, gelişmiş ülkelerin ÇUŞ'ları tarafından gelişmekte olan ülkelerin tarımsal üretim stokları, maliyetler nedeniyle IMF ve Dünya Bankası gibi oluşumlar tarafından ülkeler üzerinde baskı aracı haline getirilerek sattırılmıştır. Bunun en çarpıcı örneği ise, 2000 yılında IMF tarafından tarımsal rezervleri sattırılan Malawi'de ertesi yıl büyük bir kıtlığın baş göstermesi olmuştur. Yapılan bu programlarla devletlerin ellerindeki stoklar şirketlerin eline geçmiş, özelleştirilmiştir. Stoklama mantığı çerçevesinde üreticiyi korumayı amaçlayan bu aracın, çiftçilerin üzerine ayrı bir baskı mekanizması olarak geri döndüğünün ve yapılan uygulamaların spekülative amaçlara hizmet ettiğinin altını çizmekte fayda vardır (Çaşkurlu, 2013: Erişim tarihi: 15.03.2021).

Üçüncü Gıda Rejimi ile birlikte hayatımıza giren İkinci Kuşak Yeşil Devrim döneminde atılım biyoteknik alanında gerçekleşmiş, gerçekleşen bu atılım ise devletlerce değil şirketler tarafından yürütülmüştür. Bu dönem içerisinde ÇUŞ'ların yürüttü Ar-Ge çalışmaları sonrası genetiği oynanmış gıdalar, patentli tohum isminde aksiyonlar ortaya çıkmıştır. Var olan aksiyonlar sürdürülebilir tarımın önünde büyük bir engel teşkil etmektedir (Sibel Çaşkurlu, 2013, Erişim Tarihi: 15.03.2021).

Gıda rejiminin şirketleşmesinde oldukça büyük önem arz eden bir diğer boyut ise şüphesiz Süper Market Devrimidir. Üçüncü Gıda Rejimi döneminde tarımsal alanın içerisinde derinden bir anlayış devriminin gerçekleştiğini, gerçekleşen bu değişimle ise Carrefour, Tesco, Walmart, Aldi gibi süpermarket zincirlerinin piyasayı hâkimiyeti altına aldığı görülmektedir. Bu hâkimiyet sonucu yerelde yer alan küçük üreticilerin ve perakendeciler ortadan kaybolmuş, kurulan bu düzen içerisinde, üreticilere sözleşmeye dayalı bir üretim modeli dayatılmış, tarımsal üretim yapan kişiler ise tüketicilere ürünlerini ulaştırabilmek için süpermarketlerin boyunduruğu

altına girmek zorunda kalmıştır (Burch ve Lawrence, 2009: 268-275). Kurulan ortaklıklar üreticilerin tamamen büyük zincirlere bağımlı bir halde var olabilmesinin önünü açmış, küçük perakendecilerin de neredeyse tamamının ortadan yok olmasıyla sonuçlanmıştır. Konuyu somut verilerle örneklendirecek olursak, Tablo 7’de yer alan 2020 yılına ait istatistiki veriler Avrupa’nın en büyük on perakendecisinin pastadaki payının ne boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Tablo 7: Avrupa’nın En Büyük 10 Perakendecisi (Milyar Euro Olarak)

Sıra	İsmi	Satış Hacmi	Menşei
1	Schwarz	113	Almanya
2	Aldi	76	Almanya
3	Rewe	63	Almanya
4	Tesco	59	Birleşik Krallık
5	Edeka	56	Almanya
6	Carrefour	56	Fransa
7	Les Mousquetaires	41	Fransa
8	E.Leclerc	39	Fransa
9	Sainsbury	36	Birleşik Krallık
10	Auchan	33	Fransa

Kaynak: Retail-Index, 2020, Erişim Tarihi: 07.04.2021.

Üçüncü Gıda Rejimi’nin şirketleşme eğilimlerinin özelliklerini incelediğimiz beşinci boyutun konusunu sertifikalaşma oluşturmıştır. Tarımsal üretim konusunda devletin aktörlüğünün geride bırakıldığı bu dönemde, ÇUŞ ve perakende zincirleri özel standartlar belirleyip, sertifikalaşma yoluna gitmişlerdir. Öte yandan getirilen standartlar, küçük üreticiler için de zorunlu hale getirilmiş, bu durum küçük üreticiler üzerinde bir baskı aracı olmuştur. Madalyonun bir diğer yüzü ise sertifikalaşmanın tüketicilerin arasındaki sınıfsal farklı daha da derinleştiriyor olmasıdır. “Organik gıda” adı altında üst sınıflara üretim sağlanmış, orta ve alt sınıflar ise endüstriyel tarım teknikleri ile kimyasal takviyeler içeren ya da mühendislik ürünü olan genetiği değiştirilmiş gıdalara mahkûm edilmiştir (Çaşkur, 2012: 182).

Altıncı boyut olarak ele alınan biyoyakıt ortaklıklarının tarımsal alanda doğurduğu etkileşimdir. Buradaki asıl problem elde edilen tarımsal çıktının bir bölümünün tüketilen gıdaya ayrılmaması olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, biyoyakıtın var olması hem tarım arazilerine ayrılan kısmı azaltıp hem de gıda ürünlerinin alternatif tüketim maddesi olarak kendine yer bulmasını sağlamıştır. Bu ise gıda fiyatlarında kalıcı bir artışa neden vermiştir (Çaşkurlu, 2013, Erişim Tarihi: 01.04.2021).

Yedinci ve son boyut olan toprak gaspı; tarımsal alanın, orada yaşayan ve geçimini o alandan sağlayan halkın rızası güdülmeden, danışılmadan devlet ya da şirketlerin satın alma ya da kiralama yoluyla eline geçirilmesini anlamına gelmektedir. Bu ele geçirilme sonucunda o alanlarda yaşayan halk, fiziksel olarak göçe zorlanmakta, devlet ya da şirketler ise buradan bir gelir elde ederken olumsuz dönüşlerin faturası ise yerli halka kesilmektedir. Bu ise adaletsiz bir ortamın doğumuna neden vermektedir. Su Hakkı Girişimi, yeniçağdaki toprak gasplarının 19. yüzyılın Afrika ve diğer kıtalarda gerçekleşen sömürgecilik anlayışından çok da farklı olmadığı düşünülmektedir. O zaman içerisinde gerçekleşen zorla göç ettirilme, yerinden ettirilme, kölelik (modern çağda ilişki zorunluluğu), kirlenen ve yıpranan doğal alanın tahribatının sonuçları yerel halka aitken, günümüzde yine olumsuz çıktılar yerel halkın omuzlarına bırakıldığı, o günden bugüne halkın üzerine verilen yükün şiddeti ve sayısının arttığı düşünülmektedir. Toprak gaspları; yaygınlaşan kentleşme, sürdürülebilirliği zor ulaşım talebi, yakıtlar için toprak kullanımı, endüstriyel tarımsal alanın orman bölgesine kayıyor olması, aşırı turizm ve rant alanlarının oluşması gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır (Su Hakkı, 2016, Erişim Tarihi: 05.04.2021).

2006 yılından itibaren biyoyakıt üretimi, tarımsal üretim hususunda elverişli toprağa sahip olmayıp, farklı alanlardan elde ettiği çokça parası bulunan gelişmiş ülkelerin tarımsal talepleri toprak gaspı baskısını artırmıştır. Bu hususta gelişmekte olan ülkelerin hükümetleri adeta kanun yarışına girerek, ekonomik beklentilerle tarımsal alanları yabancıların kullanımına açmıştır (Çaşkurlu, 2013: Erişim Tarihi: 07.004.2021).

Heinrich-Böll Vakfı'nın 2015 Toprak Atlası adlı çalışmasında en dışa bağımlı kıtanın Avrupa kıtası olduğu ortaya koymaktadır. AB ülkelerinin nüfuslarının tüketim hacmini karşılamak amaçlı 640 milyon hektarlık alana ihtiyaç duyulmaktadır, bu ise Avrupa'nın var olan alanın yaklaşık bir buçuk katına denk gelmektedir. Bu yüz ölçümü ise ancak Rusya, Brezilya ve Çin gibi büyük coğrafyaya yayılan devletlerde bulunabilecek bir toprak alanıdır. Böylesi büyük alanlara sahip olmak, toprakların tümünde verimli şekilde tarımsal üretim yapılabilceği anlamına gelmemektedir ve üç ülkenin vatandaşlarının temel gıdaya ulaşım konusunda sıkıntılar çektiği ise bilinmektedir. (HBV, 2015: 40).

Türkiye'de, 2001-10 yılları arasında tarım dışına çıkarılan arazi miktarı 827.007 hektardır. Ülkede arazilerin tarımsal çalışma alanı dışında kullanıldığı sektörleri ise şu şekilde sıralanmaktadır: Sanayi amaçlı 22.405,7 hektar alan (ha), konut amaçlı 12.365,7 (ha), madencilik amaçlı 7.888,2 (ha), turizm amaçlı 1.145,9 (ha), ulaştırma amaçlı ise 646,9 (ha)'dur. Türkiye'deki toprak gaspının çoğunun devlet tarafından "büyüme stratejisi" adı altında yapıldığı düşünülmektedir (HBV, 2015: 74-75).

3.2.4. Dördüncü Gıda Rejimi ve Gıda Etiği

Dördüncü Gıda Rejimi⁶ ya da Karma Rejim olarak adlandırılan bu süreç içerisinde küresel gıda pazarı büyük perakende şirketleri tarafından uzun zamandır elinde bulundurmıştır. Genellikle orta direk toplum tarafından özümseven toplumsal hareketlilik alanı doğmuş, var olan bu alanda toplumsal talepler yerellik ve organik gıda ulaşılabilirliği üzerine kurulmuştur. Ayrıca Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde rant ekonomisi kapsamında ekolojik kısımların gerçekleşmesi, kendiliğinden ekolojik toplumsal duyarlılığı arttırmış, aynı zamanda organik gıda ve etik gıda konusunda da hassasiyeti olan TARGET gibi derneklertüketici inisiyatifleri ve çeşitli kooperatif grupları oluşmuştur. Varılan bu noktada Dördüncü Gıda Rejimi (Karma Rejim) tabiri yaygın bir kullanım olmamakla birlikte, çalışmamızın

⁶ Gıda Etiğine Giden Yolda 3. Gıda Rejiminin Şirketleşme Boyutu adlı bölümün girişinde bahsedildiği üzere Ankara Üniversitesi öğretim görevlisi Hayriye Erbaş'ın ders notlarından etkilenecek yola çıkılarak Dördüncü Gıda Rejimi (Karma Rejim) açıklanmaya çalışılmıştır.

içerisinde tartışmaya açılmasının önemli bir deneme olacağı düşünülmüştür. Hayriye Erbaş, Dördüncü Rejim için 2010 sonrasını işaret etmektedir. Gıda Etiği ve ekolojik üretim konusunun bu tarihin öncesinde de var olduğu açıktır fakat öne sürülen tarihten sonra yaşanan toplumsal hareketler içerisinde evrilmiş, kendisine pratik alan içerisinde yer bulmuştur. Bahsedilen bu düşünce ışığında, toplumsal olaylarla sahneye çıkan Koşuyolu Kooperatifi, Kadıköy Kooperatifi (tüketici) ve tohum hareketleri örnek olarak gösterilebilmektedir. Gıda Etiği konusu ise rejimin değiştiği en önemli noktalardan birisidir. Dördüncü Gıda Rejimi döneminde şirketleşme eğilimi gösteren kooperatifler, inisiyatif ya da toplulukların eleştiri ya da pozitif destek alanı da olmuştur.

3.3. KOOPERATİF VE GIDA ETİĞİ

Türkiye’de tarım ve gıda alanı Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana önemli tartışma konularından birisi olmuştur. Son dönemde tarımsal literatür içerisindeki tartışma konusu ise holdingleşmedir. Fatih Altaylı’nın 29 Kasım 2020 tarihinde HaberTürk’de yayınlanan yazısında bu durum şöyle ifade edilmektedir: *“Bir süreden beri Tarım Bakanlığı’nda yürütülen bir çalışma var. Türk tarımını holdingleştirme çalışması. İşi bilenler buna “Japon Modeli” diyorlar. Daha doğrusu eski bir Tarım Bakanı bunun Japon modeli olduğunu söylüyor. Japon modeli derken Japonya’nın kendi isteğiyle, daha iyi olsun diye yaratıp uyguladığı bir sistem değil. 2. Dünya Savaşı sonrası Japonya’ya dayatılan bir sistem. Bir anlamda “McArthur Sistemi”. Ülkenin tarımsal üretimini, bu üretimi planlama ve yönlendirme araçlarını ve dış ticaretini uzunca bir süre ABD’nin kontrol etmesini sağlayan bir sistem. Türkiye’de planlananın ne olduğunu tam olarak bilmem mümkün değil çünkü bu çalışmalar oldukça kapalı bir biçimde yürütülüyor ama Türkiye’de de tarımsal üretim, kamunun tarımdaki yatırımları ve kontrol mekanizmaları bir holding çatısı altında birleştirilmek isteniyor. Bunun adı bile konulmuş: Semerat Holding.”* Bu durumda Türkiye’nin son dönemde yaşamış olduğu gıda enflasyonlarından ders çıkartamadığı görülmektedir. Sistemi krize sokan aslında var olan neo-kapitalist sistemin değiştirilmesi konuşulması gerekirken, 2019 yılında yaşanan patates ve soğan enflasyonu (HaberTürk, Erişim Tarihi: 01.05.2021) sonucunda ortaya çıkan tanzim

satış üzerinden halledilmeye çalışılan çözümler göz ardı edilmiştir. Bunun yerine bulunan çözümün ise holdingleşme olduğu düşünülmektedir.

Tarımda şirketleşme ya da holdingleşmenin etkili olmayacağı düşünülür iken çözüm ne olmalıdır sorusu önümüzde durmaktadır. Var olan sistemin dışında hareket edebilecek, zaten 2019 yılındaki tanzim satış çözümleri göstermektedir ki, kooperatif yapılanması alternatif yaratmakta önemli bir rol oynamıştır. 1980’li yıllara kadar Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında rağbet gören kooperatif yapılar tekrar gündeme gelmiştir. Burada önümüze bir sorunun çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu ise; “Hangi kooperatif?” sorusudur. 1980 sonrası liberal görüş ve özelleştirmeci anlayışın hâkim olduğu bir dönemde kooperatiflerin de özelleştirilip bir şirket anlayışıyla yönetilmesinin gerekliliği dile getirilmiştir. 2000 yılında ortaya çıkan TRUP ile birlikte TSKB kanununda değişimlere gidilmiş, kooperatifler şirketleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde kooperatiflere ait şirketlerin ve iştiraklerin çoğaldığı da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir (Rehber, 2020: Erişim Tarihi: 05.01.2021).

Tarımın kurtuluşunun kooperatiflerden geçebileceği öne sürülebilir bir gerçeklik olsa da buradaki ayrımı yapabilecek yegâne unsurun “etik” ve “gıda etiği” olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bölümün geri kalanında TSKB’nin gıda etiği üzerinden incelenmesi ve alternatif bir kooperatif modelinin tartışılması gerçekleştirilecektir. Gıda Etiği çerçevesi çalışmamızda iki örneklem dâhilinde çizilirken Mepharm’ın ortaya koyduğu etik matris ve Coff tarafından geliştirilen gıda etik izlencesi konu kapsamında değerlendirmelerin sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi adına önümüzde kaynaklık edecektir. Etik matrisin değerlendirilmesi çerçevesinde Marmarabirlik ve Pankobirlik örneklem olarak alınarak maddeler halinde açıklanmaya çalışılacaktır.

3.3.1. Marmarabirlik’in Etik Matris ve Etik İzence Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Marmara denizinin güneyinden Trakya’ya uzanan bir konum içerisinde yer alana birlik, 1954 yılında diğer satış kooperatiflerinin birleşmesi ile yola çıkmıştır.

1935 tarihli 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun hükümlerine göre kurulmuştur. Kooperatifin bünyesinde 8 satış kooperatifi yer almaktadır. Birliğin 30.000 zeytin üreticisi 600 personeli ve depolama tesisleri bulunmaktadır. Bölgedeki zeytinin yüzde 40-45'ini satın alıp, yurt içi ve yurtdışı da dâhil olmak üzere birçok yere satmaktadır. Marmarabirlik, Marmarabirlik Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk A.Ş., Marzey Danışmanlık Denetim Mühendislik Tarım Sanayi Ürünleri Paz. San. Tic. A.Ş, Marmarabirlik Aracılık Hizmetleri LTD. ŞTİ. ile bağlı ortaklık oluşturmaktadır. Birliğin aynı zamanda; Başak Sigorta A.Ş., Besaş A.Ş., Buseb Serbet Bölge Kurucu ve İşletmecisi A.Ş, Gübre Fabrikaları T.A.Ş, Sifaş Sentetik İplik Fabrikaları A.Ş.'lerinde iştirakleri bulunmaktadır (Marmarabirlik, Erişim Tarihi: 07.05.2021). Marmarabirlik TSKB'nin var olan bu şekli ile kooperatif yapısından çok holding şirketine benzediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Mephap'ın belirttiği etik matriste yer alan saygı kısmında dört öncelik belirlenmiştir. Bunlar: Gıda endüstrisindeki insanlar, tüketiciler, hayvanlar ve yaşam alanı olarak değerlendirmeye açılmıştır.

Tablo 8: Marmarabirlik Etik Matris Değerlendirilmesi

Saygı	Fayda	Özerklik	Adalet
Gıda Endüstrisindeki İnsanlar <i>(Küçük çiftçiler ve sektörde çalışan tarım işçileri)</i>	Gelir ve çalışma koşulları <i>(Düşük gelir ve sigortasız çalışma)</i>	Özgür aksiyon alabilme yetkinliği <i>(Kotalar ve tek taraflı bağımlılık)</i>	Adil ticaret kanunları ve uygulamaları <i>(Teoride eşitlik, uygulamada adaletsizlik)</i>
Tüketiciler <i>(Marmarabirlik'in sunduğu malları satın alan insanlar)</i>	Gıda güvenliği ve yaşam kalitesi <i>(Devlet tarafından belirlenen kalite standartları)</i>	Demokratik ve bilinçli seçim <i>(Gıda konusundaki bilincin eksikliği, ekonomik özgürlüğün)</i>	Kullanılabilir gıda uygunluğu <i>(Zeytin ürününün tüketici açısından uygun gıda olup olmadığı)</i>

		<i>kısıtlılığı)</i>	
Hayvanlar (Üretim ve diğer safhalarda kullanılan hayvanlar)	Hayvan refahı (Değerlendirme aşamasında verilere rastlanmamıştır)	Özgür davranış alanı (Bulunan alanda ve ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılan hayvanların değerlendirme aşamasında verilere rastlanmamıştır)	Gerçek değer (Etik değerlerin değerlendirme aşamasında verilere rastlanmamıştır)
Yaşam Alanı (Zeytin üretiminin yapılabildiği tarımsal alanlar)	Koruma alanı (Tarımsal üretim alanının organik olmayan gübre ile kirletilip verimsizleştirilmesi)	Biyolojik çeşitlilik (Organik olmayan gübre ile kirletilen alandaki canlıların hayatlarını tehlikeye atma)	Sürdürülebilir (Sürdürülebilir bir alanın dışına çıkartılıp, doğanın rant için kullanılması)

Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Değerlendirmenin bu kısmında kapsam olarak ilk gıda endüstrisinde çalışan insanlar yer alacaktır. Gıda endüstrisinde çalışan insanlar yani kendi tarımsal alanlarına sahip küçük aile çiftlikleri ve orta boyutlu tarımsal alanlarda yevmiye ve maaşlı olarak çalışan insanlar ele alınacaktır ve bunlara tanımsal olarak kargaşa çıkmaması için tarım işçisi olarak terimsel bir havuza sokmak yanlış olmayacaktır. Tarım işçilerinin gelir ve çalışma koşulları incelendiğinde, Türkiye’de tarımsal sektör içerisinde yaklaşık dört buçuk milyon kişinin çalıştığı ve bu çalışanların üç milyon yedi yüz elli bininin sigortasız olarak çalıştırıldığı tespit edilmiştir. Bu ise tarım sektöründe çalışan her yüz işçiden seksen üçünün sigortasız olduğu anlamına gelmektedir (Gündoğdu, Erişim tarihi: 14.05.2021). Aynı zamanda Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı, 2019 yılı verilerine göre erkek ve kadın tarımsal işçilerin aylık ve günlük ücretleri değişse de ortalama 2.422 TL aylık ücret edinimleri olmuştur (TÜİK, 2019). Günümüzde asgari ücretin oldukça altında elde edilen kazanç, çalışma koşulları ve güvencesiz çalışma ortamı kapsam

içerisinde değerlendirildiğinde çok düşük seyrettiği görülmektedir. Tarımsal alandaki küçük çiftçilerden alımlar yapan TSKB'ler çiftçiler üzerinde kota ve kontejyan uygulamalarını yürürlüğe sokmaktadır. Çiftçilerin bu uygulamalarla özel sektöre tek taraflı bağımlılığının ortaya çıktığı söylemek doğru olacaktır. Git gide azalan TSKB'lerinin alımları çiftçinin düşük ücretlerle üretimlerini şirketlere satmasına yol açmıştır. Aynı zamanda teorideki kanunların uygulama safhasında eşitsizliklere de yol açtığı bilinmektedir.

Değerlendirmenin diğer kısmından yani tüketici perspektifli bir matriste uygulamanın nasıl ilerlediği bu kısımda tartışılacaktır. Tüketici yani TSKB'lerinden ya da daha indirgemeci bir bakış açısıyla Marmarabirlik ürünlerini satın alan tüketiciler olarak fayda perspektifinden bakıldığında önemli olan hususun gıda güvenliği ve yaşam kalitesi olduğu düşünülmektedir. Bunu sağlamak için devletin uyguladığı kalite ve gıda güvencesi uygulamaları bulunmaktadır. Aynı zamanda tüketiciler burada güvence mekanizmasını tamamen devlete vermiştir, kendileri bu konu hakkında bilgilendirilmemekle birlikte, gıdanın yolculuğu hakkında da bilinçsizdir. Perakende gıda sektörünün bu denli büyümesi tüketici ve gıda konusunda uçurumu pekiştirmiş, kontrol mekanizmasının sadece devlet ve devlet üstü mekanizmalara devretmiş bu ise birtakım problemleri ortaya çıkartmıştır. Tağşiş gibi konularda devletin cezalarını duymakla birlikte denetim mekanizmasının yeterli olmadığı düşünülebilir. Aynı bakış gıda konusunda demokratik ve bilinçli seçim için de geçerli olduğunu düşünmek doğru olabilir. Tüketicinin ekonomik özürlüğüne tam anlamıyla elde edemediği Türkiye'de asgari ücret civarında çalışanların oranı yüzde elli yedidir. Bu istatistik kapsamında AB ülkeleriyle kıyaslama yapıldığında en az asgari ücret miktarının olduğu ülkelerden birisi olmakla birlikte, Türkiye bunun yanı sıra asgari ücretli çalışan oranının en yüksek olduğu ülkeler arasında birinci sıradadır (Disk-Ar, 2021).

Değerlendirmedeki diğer hususta hayvanlar üzerinden bir bakış açısı gerçekleştirilmiştir. Bu kapsam içerisinde üretim safhasında kullanılan hayvanlar (örneğin gübre elde edilmesinde) ve etkinlik alanında dolaylı ya da dolaysız yoldan etkilenen hayvanlar yer almaktadır. Hayvan refahı kapsamında şirket anlayışı ile işleyen Marmarabirlik yapısı değerlendirmesinde yeterli veriye rastlanmamıştır.

Matrisin diğ er ana baş lı ğ ı ise yaş am alanıdır. Bunu Marmarabirlik özeline indirgeyebilirsek, zeytin üretim alanları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tarımsal anlamda toplam ürünün yüks eltilmesi amacıyla organik olmayan gübre yaygınlaş mış ve toprak bu şekilde kirletilmiştir. Türkiye milli değ eri olarak adlandırılabilcek alanlar verimsizleş miş , bazı alanların da imara aç ılması söz konusu olmuştur. Bursa'nın İ znik ilçesinde madencilik araması kapsamın beş yüz hektarlık alan için çalışmaların yapılması son geliş melerden sadece birisidir (Bianet, Eriş im tarihi: 16.05.2021). Kullanılan kimyasal gübreler topraktaki ve çevresinde yer alan biyo-çeş itliliğ i etkilemiştir. Burada son olarak belirtilmesi gereken husus ise, sürdürülebilirliktir. Toprağ ın korunması kapsamında insan merkezli bir bakış aç ısı içerisinde olan şirket mantığ ı ile ilerleyen kooperatifler sürdürülebilir tarım ya da gıdanın önündeki engellerden biri olduğ u düşünülmektedir. Çözüm yöntemlerinden biri olarak düşünülen kooperatifler çözümsüzlüğ ün bir aracı olarak, son dönemde tartışmaya aç ılmış tır. TSKB yapısı Coff ve arkadaşları (2008) tarafından oluşturulan etik izlençe kapsamında incelendiğ inde, en büyük problemlerinin tüketici güveni oluşturmak, ürün geçmiş inin tayini, katılımcılık ve saydamlık olduğ u düşünülmektedir. Her zaman devletin ve siyasi ortamın etkisinde kalan TSKB'leri saydamlık ve katılımcı bir yapı oluşturmakta eksiklikler yaşamaktadır.

Dünyanın en büyük sofralık zeytin üreticisi konumunda olan Marmarabirlik, var olan hacim büyüklüğ ü nedeniyle taban fiyatlarının belirlenmesi konusunda en önemli kuruluştur. Fabrika çalışanlarının sendikaya üyeliklerinin bulunması, belirli dönemlerde taşıyıcılar kooperatifi ile çalışmaları, Marmarabirlik Akademisi'nin bulunması ve ar-ge faaliyetlerine önem vermeleri artılarıyla, kooperatif ve birlik üyelerinin ilişki sürecinin sadece üretim safhası ile sınırlı olması, zeytinin elde edildiğ i yörelere doğrudan bir yarar güdülen faaliyet içerisinde olmamaları, şirketleş me faaliyeti içerisinde olmaları (daha öncede belirtildiğ i üzere, Gübretaş , Besaş gibi alakasız faaliyetlerde iş tiraklerinin bulunması), taşıma kooperatifleri ile çok az ilişki yürütüyor olmaları, zincir ve çok uluslu perakende firmalarında satışlarını sürdürürken tüketici kooperatifleriyle kesinlikle kurulmayan ilişkiler negatif yönleri olarak önümüzde durmaktadır (Şahin, 2019, 100). Etik matris çerçevesinde bahsedildiğ i üzere, Marmarabirlik entegre tesisleri dışında yer alan

mevsimlik ya mevsimlik olmayan tarım işçilerinin zor ve sigortasız çalışma koşullarının bulunması ve sürdürülebilir bir tarım sahasının oluşturulamıyor olması da olumsuz yönelimlerinden sadece birkaçı olarak söylenebilmektedir. İkinci örneklem olarak TSK'lerinden bağımsız bir yapılanmada olan tüketici kooperatiflerinden Kadıköy Kooperatifi incelemeye tabi tutulacaktır. Son yıllarda gıda ile ilgili problemlerin çözümünde rol oynaması istenilen kooperatiflerin ve şehirlerde kurulan tüketici kooperatiflerinin (incelememiz kapsamında Kadıköy Tüketici Kooperatifinin) talepleri ne ölçüde karşılayabileceği ve etik değerlendirmenin hangi tarafında yer aldığı araştırmanın geri kalanında değerlendirilecektir.

3.3.2. Kadıköy Tüketici Kooperatifi'nin Etik Matris ve Etik İzlen Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Son dönemde Türkiye içerisinde tüketici kooperatifleri popülaritesini ve etkinliğini arttırmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde de aktarıldığı üzere, Kadıköy Tüketici Kooperatifi de bu dönemde “Gezi Olayları” sonrası forumlar ve tartışmalar üzerine hangi gıda ve nasıl ulaşılmalı gibi sorularla ortaya çıkmıştır. 2014 yılında ilk çalışmalarını başlatan kooperatif, 2016 yılında yasal kimliğini oluşturmuştur. Kooperatif faaliyetlerine 7 ilke üzerinde uzlaşa sağlayarak devam etmektedir. Kooperatifin bu uzlaşları, üretici kısmı ile aradaki bağlantıyı doğrudan kurmak, kadın üreticiler ve örgütlü üretim yapanlar, dernekler-sendikalar-vakıflar-inisiyatifler ve dezavantajlı üreticiler ile dayanışma gerçekleştirmek, üretim ve tüketimin tüm safhalarında karşılıklı inisiyatif kurmak, kolektif çalışma ve paylaşma üzerinde durmak, üretim ve tüketim safhalarında ekolojik ve adil toplumsal ilişkiler kurgulamak, toplumsal cinsiyet ilişkilerini oluşturmak ve toplumsal dayanışmayı örgütlemek olarak listelenmektedir (Kadıköy Kooperatifi, Erişim Tarihi: 25.07.2022).

Kooperatif 1844 yılından itibaren ortaya konulan ve günümüze kadar gelen süreçte değişimlere uğrayan Kooperatifçilik İlkeleri'ni büyük bir çoğunlukla benimsemektedir. Kadıköy Kooperatifi'nin temel var oluş sebebi kuşkusuz üretici ve tüketici arasındaki aracıları ortadan kaldırarak doğrudan bir ilişki içerisine girmektir.

Kimin tarafından ve hangi şekillerde üretim yapıldığı yani ürünün hikayesinin tüketiciye aktarılabilirdiği ve komisyonsuz bir şekilde tüketicilere “adil fiyat” sunabilmek ise kooperatifin diğer önemli amaçlarıdır. Kooperatif tarafında karşılıklı ilişki kurulacak üreticiler, üyeler tarafından tartışma ile belirlenmektedir. Buradaki kararlar ise dayanışma, gıda egemenliği, doğal yollardan elde edilen üretim, ekolojik ve sömürsüz bir üretim anlayışı gibi noktalara göre verilmektedir.

Kooperatif genellikle satın alım ilişkisi içerisine girdiği üreticiden işçi çalıştırmamasını ya da kolektif ortak çalışan şeklini içermesini beklemektedir. Kooperatifin bu yöntemle beklediği ise emek sömürsü olmadan şirketleşmiş üretim ağlarına dahil olmayan “küçük üretici” olarak tanımladığı kimse ya da örgütlenmelerle dayanışma ağı kurmaktır. Hedeflenen bu tüketim sisteminde, üreticilerin üzerindeki sis perdesinin aralanması, tüketicinin de edindiği ürünlerin meta olmaktan çıkarılması ve tüketici-üretici arasında bir ortaklık oluşturmaktır. Kurgulanmaya çalışılan bu ortakların ise güven ilişkisi içerisinde gerçekleşmesine de büyük önem verilmektedir. Şirketleşmiş gıda sektöründe piyasacı olarak adlettikleri sertifikasyon mantığının dışına çıkarak, ürünler için doğal ve ekolojik olma süreçlerini, karşılıklı beyan ve güven ilişkisine dayandırmaktadır. Bunu yaparken de kooperatif gönüllü ve tüketiciler aracılığıyla üreticileri sık sık ziyaret etmeye çalışmakta, piyasacı sertifikasyon ilişki bağına girmeden gerçek gözlemlerle hareket etmektedir. 2016 Ekim ayında kurulan bu tüketim kooperatifi gün geçtikçe ürün, üye ve gönüllü sayısını arttırmaktadır (Kadıköy Kooperatifi, 2019: 161-165).

Tablo 9: Kadıköy Tüketici Kooperatifi Etik Matris Değerlendirilmesi*

Saygı	Fayda	Özerklik	Adalet
Gıda Endüstrisindeki İnsanlar <i>(Küçük, örgütlü çiftçiler ve kooperatifler ile)</i>	Gelir ve çalışma koşulları <i>(Düzensiz, taahhüt üzerine gelir ve karşılıklı güven esaslı)</i>	Özgür aksiyon alabilme yetkinliği <i>(Yeterlilikleri karşılayabilen üreticilerle karşılıklı üretim ve bunların)</i>	Adil ticaret kanunları ve uygulamaları <i>(Teoride eşitlik, uygulamada adaletsizliklerin)</i>

<i>kooperatif güvencesi altındaki çalışanlar)</i>	<i>oluşturulmuş çaişma koşulları)</i>	<i>satılması aşamasında dayanışma)</i>	<i>önüne geçebilmek adına karşılıklı güven esası)</i>
Tüketiciler (Kadıköy Tüketici Kooperatifi 'nden alışveriş yapan genellikle bölge halkı)	Gıda güvenliği ve yaşam kalitesi (Serfitika yöntemini aradan çıkartarak üretici ve kooperatif arasında gerçekleştirilen anlaşma doğrultusundaki güvenli gıda)	Demokratik ve bilinçli seçim (Gıda konusunda bilinçli ve talepkâr tüketici)	Kullanılabilir gıda uygunluğu (Kooperatif tarafından elde edilen ya da ürettirilen ürünlerin tüketiciler için uygun olup olmadığının denetimi)
Hayvanlar (Üretim ve diğer safhalarda kullanılan ya da bundan etkilenen hayvanlar)	Hayvan refahı (Üretim aşamasında, kooperatif tarafında belirtilen anlaşma ile koruma altında olması)	Özgür davranış alanı (Bulunan alanda ve ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılan hayvanların değerlendirme aşamasında anlaşma gereği sömürüye açık olmamaları)	Gerçek değer (Etik değerlerin uygulanmasını ya da uygulanmaya çalışılması)
Yaşam Alanı (Kadıköy Kooperatifi 'nin üretiminin ve iştiraklerinin)	Koruma alanı (Tarımsal üretim alanının organik olan gübrelerin kullanılmasının)	Biyolojik çeşitlilik (Tüm canlıların yaşam alanlarına saygı duyan üretim anlayışını)	Sürdürülebilir (Sürdürülebilir bir tarımsal üretim ve örgütlenmenin)

<i>üretim yapılabildiği tarımsal alanlar)</i>	<i>talep edilmessi)</i>	<i>destekleme)</i>	<i>teşvik edilmesi)</i>
---	-------------------------	--------------------	-------------------------

* Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Matrisi Kadıköy Kooperatifi içerisinde değerlendirecek olursak, ilk kapsam küçük, örgütlü çiftçiler ile kooperatif ya da kooperatif güvencesi altında yer alan insanlar olacaktır. Bu bağlamda Kadıköy Kooperatifi mağazasında satışa sunulan 34 kalem ürün üretiminde rol oynayan üretici-türetici kimselerin gelirleri düzensiz olmakla birlikte, kooperatif ilkeleri çerçevesinde üretim ve tüketim üzerinde karşılıklı inisiyatif biçimi benimsenmiş olup, ürün üzerindeki adil bedelin üretici tarafından belirlenmesi teşvik edilmektedir (Kadıköy Kooperatifi, Erişim Tarihi: 20.07.2022). Karşılıklı anlaşma usulü üretim ve aracıyı ortadan kaldıran örgütlenme biçimiyle karşılıklı güven esaslı çerçevesinde oluşturulmuş çalışma koşulları söz konusudur. Bununla beraber ürün seçiminde üreticilere yöneltilen, çalışanlarının olup olmadığı ve varsa bu çalışanların hangi koşullarda altında sigortalı çalışıp çalışmadığı gibi sorular yer almaktadır (Kadıköy Kooperatifi, 2019: 166-167). Bu örgütlenme içerisinde yer alan üreticilerin özgür aksiyon alabilme kapasitelerine bakıldığında, kooperatifin iş yaptığı üreticilerle arasında ürünlerin satışı konusunda bir sınırlandırma söz konusu değildir. Hatta dayanışma amacıyla üreticilerden (üretimlerinin devamının sağlanması amacıyla) dönemsel olarak fazla ürün talepleri gerçekleştirilmektedir. Adil ticaret kanunu ve uygulamaları bakımından incelendiğinde ise kooperatif var olan uygulamaları eleştirmektedir. Başka kooperatif ve başka üretim ilişkileri iddiasını karşılıklı güven esaslarına oturtmayı hedeflemektedir (Kadıköy Kooperatifi Podcast, Erişim Tarihi: 25.07.2022).

Değerlendirmenin ikinci kısmı ise tüketici perspektifli bir bakış açısını yansıtmaktadır. Burada indirgenen topluluk ise Kadıköy Kooperatifinden alışveriş yapan ve genellikle Kadıköy bölgesinde yaşayan halktır. Tüketici kapsamında gıda güvenliği ve yaşam kalitesi kapsamında inceleme gerçekleştirildiğinde, Kadıköy Kooperatifi'nin amacı büyük şirketlerin dayatmasını kırmak adına sertifikasyon süreçlerinin dışında yer almayı hedeflemektedir. Üretici, kooperatif ve tüketici üçgeninde kurduğu güven esasına dayalı gıda güvenliği anlayışını ortaya çıkartmak

istenilmektedir. Burada Kooperatif üyeleri ve gönüllüleri tarafından sıkça yapılan üretici ziyaretlerinde, tüketiciler de bu safhalarda katılım sağlayıp elde ettikleri ürünlerin hangi üretim safhalarından geçtiği, nasıl muhafaza edildiğini görmesi de karşılıklı güven esasını desteklemektedir (Kadıköy Kooperatifi Podcast, Erişim Tarihi: 25.07.2022).

Hayvan perspektifli etik değerlendirme ile devam edecek olursak, Kadıköy Kooperatifi üretim aşamasında ortaya konulan form ya da gerçekleştirilen ziyaretler çerçevesinde hayvanlarla ilgili bir sömürü sisteminin olup olmadığını gözlemlemektedir. Yine aynı bakış çerçevesi içerisinde kooperatif, ‘etik gıda’ taleplerini karşılama doğrultusunda insan ve hayvan sömürsünün olmadığı bir üretim ağının oluşmasını sağlamayı hedeflemektedir. Yaşam alanı perspektif içerisinde kooperatif, üretim-dağıtım-tüketim ekseninde doğanın ve canlıların sömürülmediği ekolojik bir anlayışı benimsemektedir. Problemleri ya da problemlerin çıkabileceği üretim sahalarında ise kooperatif ya ilişkileri kesmekte ya da iyileştirme konusunda tüketicileri teşvik etmektedir (Kadıköy Kooperatifi, 2019: 168-169).

2022 yılında bünyesinde satışı gerçekleştirilen yaklaşık 35 ürünü, 25 üreticiden elde eden Kadıköy Kooperatifi’nin üretim safhasında tek elden alım yapmadığı gözlemlenmiştir. Ürün kriterlerini de yerel tohumların kullanıldığı, üretim safhasında kimyasal girdilerin kullanılmadığı, örgütlü üretici gruplarıyla dayanışma gösterebilen, dezavantajlı ve küçük üretici destekçisi, sömürüye paye vermeyen ve şirketleşmiş tarımsal süreçleri benimsemeyen şekilde belirlemişlerdir. Kooperatif her mevsim raflarda yer alan ürünlerin karşısında, ürünlere her zaman ulaşabilme lüksünün dışına çıkmayı hedeflemektedir. Ekolojik bir tüketim hedefleyen bu örgütlenme, iklim koşullarını göz ardı etmemeye özen göstermektedir. Ürün seçim aşamasında kendi gözlemlerini de ön plana alan kooperatif bunun dışında üretici bilgi formunu kullanabilmekte ve Katılımcı Onay Sistemi’ni (KOS)⁷ de fikirsel olarak desteklemektedir (Birgün, Erişim Tarihi: 21.07.2022).

⁷ KOS, içsel kontrol, bölgesel hizmet, örgütsel ağ yaklaşımı, Devlet onayı gerekmeyen, sosyal güvenilirlik esaslı, yerel koşulları gözetken, üretici koşullarına göre belgelendirme, sertifikasyonda güven esaslı, çiftçi saygınlığına destek olmak, ekoloji bakış ve birikim aktarımını destekleyi pozisyon alma maddelerini içerisinde barındırmaktadır (Toprakana Platformu, Erişim Tarihi: 23.07.2022).

Araştırmada incelemeden ve karşılaştırma yönteminden elde edilen veriler ışında bakıldığı zaman, TSKB'leri öznelinde ele alın Marmarabirlik yapısının tarımda yürütülen politikalar kapsamında, şirketleşmiş bir holding yapısını andırıyor oluşu ve önceliklerinin tüketici olmaktan çıkıp, piyasacı kar maksimizasyonunu ön plana alan bir örgütlenme içinde olduğu görülmektedir. Yıllar boyunca destekleme alımlarıyla tüketiciler nezdinde “işe yaramayan bir yapı” olarak görülen TSKB daha çok 2000’li yılların başından itibaren demokratik, kooperatif ilkelerden uzaklaşan bir yapıya bürünmüştür. Onlarca farklı alanda hizmet veren bu yapının ülke içerisinde talep edilen adil gıda taleplerini göz ardı edeceği ve piyasacı bir anlayışla devam edeceği ise açıkça görülmektedir. Son dönemde ortaya çıkan gıda inisiyatifleri, toplulukları ve tüketici kooperatifleri, yerellik ve karşılıklı güven esaslı oluşumu ile hareket ettikleri için bazı çevrelerce kurtuluş formülü olarak ön plana atılmaktadır. Karşılaştırmamızın ikinci örneği olan Kadıköy Kooperatifi, üreticilerleler aracısız, ekolojik ve her kesimin ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir örgütlenmeyi hedeflemektedir. Bu ağ içerisinde yer alan üreticilerin desteklendiği süreç içerisinde de insanları maddi anlamda bu ürünlere ulaşımının daha da kolaylaşacağı kooperatif tarafından var sayılmaktadır. Tüm bu çalışmalar içerisinde kooperatif, üreticilerin maddi kaygılar ile ekolojik olmayan ürün üretim safhalarının oraya çıkabildiğini de gözlemek mümkündür. Karşılıklı güven esaslı ortaya çıkan bu örgütlenmede yaşanabilecek problemlerin önüne geçmek için üreticileri sık sık ziyaret edip konuşmalar düzenlemekte ve gözlemler yapmaktadır (Kadıköy Kooperatifi, 2019: 174-175). Yapılan incelemeden sonucu Edgücan Şahin’in de içerisinde yer aldığı derlemede belirttiği gibi “*Hangi Kooperatifçilik*” sorusunun, önemini daha da arttırdığı düşünülmekle birlikte, yerel kooperatif ve tüketim ağlarının bu sorunu bir nebze olsa çözebileceği ya da kamuoyu baskısı oluşturabileceği de açıktır.

SONUÇ

Kooperatifçiliğin dünyadaki elişimine bakıldığında ilk örnek olarak genellikle Rochdale Öncüleri kabul edilmektedir. Rochdale Gönüllüleri 1844 yılında yirmi sekiz dokuma işçisi tarafından toplamda yirmi sekiz sterlin sermaye ile kurulan bir tüketici kooperatiftir. Rochdale kooperatifi ilk oluşturulduğu zamandan beş yıl gibi bir süre içerisinde yüze yakın kooperatifin kurulmasına ön ayak olmuştur. Rochdale Gönüllüleri tarafından kooperatifle alakalı dönemin şartlarını kapsayan hatta önünde yer alabilecek, piyasa tabanlı satış, demokratik yönetim, eşitlikçi ve laik ilkeler ortaya koyulmuştur. Ortaya koyulan bu ilkeler zamanla Uluslararası Kooperatif Birliği tarafından geliştirilmiş, günümüzde kullanılabilir hale getirilmiştir. Büyük Britanya’da gelişmeler sadece Rochdale Gönüllüleri ile sınırlı kalmamıştır. Kooperatifçiliğin ilk düşünürlerinden sayılan Robert Owen ve Dr. William King’in uygulamaları önemli örnekler arasında gösterilmiştir. Fransa ve Almanya’da da önemli aktörler ve deneyimler var olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun devamı olan Türkiye’de ise ilk deneyimler diğer ülkelerin aksine on dokuzuncu yüz yılın başında değil sonlarında oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti zamanındaki ilk gerçek kooperatif deneyimleri şu an Sırbistan sınırları içerisinde yer alan Niş vilayetine vali olarak atanan Mithat Paşa döneminde gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’ndeki kooperatifçilik deneyimlerini Atatürk dönemi, Atatürk sonrası 1969 yılına kadar ki dönem, 1163 sayılı kanun ile 4572 sayılı kanun arası dönem ve 4572 sayılı kanun sonrası günümüze kadar uzanan dönem olarak sınıflandırmak mümkündür.

Araştırmamızın esas konu başlıklarından olan Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun’un gereklilikleri yerine getirilmesiyle kurulmaktadır. TSKB dünya genelinde gıda güvencesi ve kırsal kalkınma alanında görevler üstlenmektedir. Ürünlerin işlenmesi, pazara ulaşması gibi operasyonlar birliklerin bünyesinde gerçekleşmektedir. Ülkedeki çoğu tarımsal faaliyet gösteren çiftçi toplulukları küçük ölçeklidir. Bu ise

bir birlik, topluluk ya da kooperatif içerisinde kendilerine yer bulma çabalarının açıklanması için makul bir tanımlamadır. Türkiye’de örüntü şeklen bu şekilde gerçekleşse de çiftçiler zamanla hızla kooperatifçilikten şirketleşmeye geçen birliklerin içerisinde ortaklık yapısından çok, sistemin işlerliliğini devam ettiren bir çark olarak görülmekte ve hissettirilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’ndeki tarım konusunda var olan tartışmalar Osmanlı’dan günümüze devam eden bir silsile halinde oluşmuştur. Tarım Satış Kooperatifleri ise bu sürecin önemli sorun çözücü formülü olarak yıllarca tarımda bağımsızlık ve gıda özgürlüğü konularında baş tartışma maddesi olarak tartışılmıştır. Türkiye’de TSKB dışında tarım konulu yedi tane daha kooperatif yapısı bulunmaktadır. Bunlardan en çok kooperatif Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinde bulunurken, en fazla üyeye Pancar Ekicileri Kooperatifi sahiptir. Tarım Satış Kooperatiflerinin ise toplamda üç yüz bin üyesi bulunmaktadır. Üreticilerin karşılıklı dayanışma, yardım suretiyle mesleki faaliyetlerini değerlendirmek ve koruma amaçlı TSK’lerini kurmaktadır. Kooperatif için otuz üretici, birlik için ise üç kooperatifin birleşmiş olması gerekmektedir. TSK’leri tartışmaların odağında köy kalkınması ve gıda bağımsızlığı konularında önemli bir çözüm aracı olarak görülmektedir.

Bugünkü TSK’lerinin temeli 1914 yılında “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı” adıyla atılmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk deneyimi ise 1933 yılında faaliyete geçen Aydın Zirai Satış Kooperatifi’dir. Cumhuriyet’in ilk dönemi içerisinde TSK’leri devlet denetimini üzerlerinde hissederek oluşturulmuştur. 1937 yılında TSK Ana sözleşmesi kapsamında birçok kooperatif kurulmuştur. Tarih İncir – Üzüm Birliği, Fiskobirlik ve Çukobirlik gibi yapılar bu dönemin ürünleridir. 1960’lı yıllara kadar kooperatifler her ne kadar devlet egemenliğini hissediyor olsa da görece asıl kooperatif ilkelerine yakın bir anlayışla süreçlerini devam ettirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. 1963 yılı sonrasında planlı döneme geçiş ile birlikte tarım destekleme politikaları artmış, devlet alımları ve bunun gerekliliği olarak devlet vesayeti birliklerin üzerine çökmüştür. Bu süreçte kooperatifçiliğin ilkeleriyle tamamen zıt aksiyonlar alınmış, kooperatifler adeta devlet enstrümanı olarak hareket etmişlerdir. Aynı zamanda halk içerisinde de ekonomik koşulların kötüleşmesinde günah keçisi ilan edilmiştir. Milenyum çağına gelinirken TSKB ile ilgili olan son

kanun yani; 4572 sayılı kanun ile birlikte TSKB'lerinde özelleştirme dönemine girilmiştir. Bu sürece IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı Tarım Reformu Uygulama Projesi kapsamı çerçevesinde başlanmıştır. Başlanan bu süreç birçok TSKB'nin tamamıyla holding mantığına bürünmesi ile sonuçlanmış ya da devam etmektedir. Edgücan Şahin'in ve bu tez genelinde yapılan değerlendirmeler bizleri mevcut haliyle TSKB'lerin "yeni nesil kooperatifler" pratiği içerisinde yer alamayacağını düşündürmektedir. Bu noktada orta ve küçük boyutlu çiftçi destekçisi tüketici kooperatifleri, odağına kar maksimizasyonunu koymadığı sürece 'başka bir kooperatif mümkün' düşüncesinin zihnimizde yer almasını sağlayacağı düşünülmemektedir. Yeni nesil olarak nitelendirilen kooperatif yapıları, doğa ve tüketici odaklı etik değerlerin pratikte uygulanmasını karşıladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Holding şirketi şekline bürünen TSKB'lerinin ise etik, güvenilir ve ulaşılabilir gıda ihtiyacı karşılayamacağı (çünkü piyasa istemlerine göre hareket ediyor olması) açıktır. Var olan kooperatifçilik sürecinde tarihsel bağlamda birçok yanlışlıkların yapıldığını söylemek gerekmektedir. Kooperatifçiliğin tarihse sürecinde problemler var mıdır sorusuyla yola çıkarak. Kooperatifler, başta devlet destekleri ve bürokratların destekleri ile kurulan kooperatifler birçok kanuna konu olmuş, üretimin yükseltilmesi amacıyla devlet destekleme alımlarına tabi olmuştur. Süreç içerisinde devlet tarafından büyümesi gerektiği oradan fazla büyüyen ve bel bağlanan kooperatifler ilerleyen süreçler de ayak bağı olarak görülmüştür. 2000'li yılların başında da şeklen değiştirilip, ilkesel tasfiyeler başlamıştır.

2000'li yılların ilk çeyreğinde tarımsal alanın sorunları sadece üretim ile ilgili olmaktan çıkmış, adil gıda, etik gıda ve eşit gıda gibi birçok talep ortaya koyulmuştur. TSKB'lerinin de şirketleşmeye gittiği bu dönemde bu tartışmalar gittikçe alevlenmiştir. Gıda etiğine giden yolda birçok farklı eğilim ve süreçler yaşanmıştır. Bunları tanımlamak adına ise gıda rejimleri denmiştir. Şu an içerisinde bulunduğumuz dönem üçüncü gıda rejimi dönemi olarak adlandırılrsa da bazı araştırmacılar bu dönemi karma dönem ya da dördüncü gıda rejimi dönemi olarak adlandırmaktadır. Dördüncü gıda rejimi sürecinde, gıda etiği önemli konu başlıklarından biri olmuştur. Gıda etiği uygulamalı bir etik alanı olarak görülmüştür. Bu zamana kadar insan merkezli bir gıda üretim ve tüketim süreci aktif iken, karma dönemde gıda etiği ışığında ekolojik bütünlülük gözetilerek sürdürülebilir, adil ve

her unsura saygı duyulması gerekliliği olan bir perspektif geliştirilmiştir. Geliştirilen bu perspektif çerçevesi ışığında, Mepharm etik matris yaratarak, gıda etiği sürecinin geliştirmiş ve uygulama alanı oluşturmıştır. Aynı zamanda Coff ve arkadaşları tarafından oluşturulan gıda etiği izlenilebilirliği maddesel olarak kavramlaştırılmış, etik sürecin yorumlanması safhasında büyük katkıları olmuştur.

Gıda Etiği kapsamında gerçekleştirdiğimiz çalışmamızda, son dönemde insanların belli bir kısmı tarafından talep edilen ve gıda etiği ve adil gıda gibi taleplerin karşılanmasında “hangi kooperatifli anlayışının bunun karşılanmasında etkili olabileceğini tespit edebilmek adına, etik matris çözümlemesine gidilmiş ve burada TSKB genel yapısının, Marmarabirlik örneğiyle karşılaştırılmasıyla bir sonuç ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda farklı yapısıyla Kadıköy Kooperatifi ile bir zıtlık yaratılma hedefi içerisine girilmiştir. Matris kapsamında, Marmarabirlik’in çalışma alanları dışında, marketler, tesisler ve şirketler kuruyor olması, çalışanların ve tüketicilerin ise kar çoklaştırılması isteği ile güvencesiz bir çalışma ortamlarının oluşuyor olması, karar alma süreçlerinde bağımsız tavır takınamıyor olmaları ve demokratik katılım ilkelerinin işleyememesi durumu gösteriyor ki, mevcut hali ile TSKB’ler ve özellikle Marmarabirlik kooperatif yapısı olmaktan çok şirket yapısını andırmaktadır.

Araştırmamızın temelinde yatan sorulardan biri TSKB yapılarının güncel tarım sorunlarını çözme gücünü elinde bulundurup, bulundurmadığıdır. Bu soru temelinde günümüzde TSKB’lerinin şirketleşmesiyle hali hazırda seksen yıllık gıda sürecinin tartışmaları başka boyutlara taşınmıştır. Kooperatiflerin büyük bir perakendeci ve holding haline gelmesi, üreticilerin adil olmayan koşullarda sürdürülemez bir pozisyonda bırakmıştır. Tüketicilerde ise gıdanın güvenilebilirliği ve güvencesi konusunda endişeler oluşmuştur. Genellikle orta sınıf tarafından dile getirilen bu serzenişler farklı yapıların da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Var olan yapı üzerinden değerlendirme gerçekleştirecek olursak, kooperatiflerin ya da birliklerinin üye sayılarının sınırlandırılabilir olması, faaliyet alanlarında tekelleşmelerinin önüne geçilmesi, demokratik bir yönetim modelini benimsemelerinin gerekliliği, ekolojik ayak izlerini düşünüyor olması, yerel beslenme ağları ve tüketici kooperatifleri ile iş birliği gerçekleştirmesi gerektiği

söylemek mümkündür. Mevcut yapısıyla TSKB'lerinin mevcut tarım sorunlarını çözme kapasitesinin olmadığı ortaya konulmuştur. Bununla birlikte “yeni nesil kooperatifçilik” anlayışına uzak yaklaşık 300 bin üreticisi olan, Marmarabirlik talep edilen gıda etiği nüvelerini üzerinde bulundurmamaktadır. Bu bağlam çerçevesinde bakıldığında, TSKB'lerin alternatifinin var olup olmadığı sorusu, çözüm yöntemi olarak ortaya koyulabilecek 25 üretici ile ilişkilerini sürdüren Kadıköy Kooperatifi gibi tüketici kooperatifleri bulunmaktadır.

Son dönemde tüketici kooperatifleri günün gerekliliği ve talepleri yakalayarak hareket etmektedir. Küçük ölçekli çiftçilerle anlaşmalar düzenlemekte, iyi tarım ya da organik tarıma geçişte onları desteklemektedir. Tüketici ayağında ise talebin karşılanması aşamasında, ürünün hikâyesi ve etik yol izlenmesi konusunda tüketiciler güven sağlayabilmektedir. Üretim safhasından uzaklaşan insan, en azından şimdi, tüketim safhasının güvenilirliğini talep etmektedir. Şirketleşen, holdinleşen, perakende zincirlerine dönüşen ya da tedarikçiliğini sağlayan kooperatifler ise bu talepleri karşılayamaz durumdadır. Öte yandan talepler sadece kooperatiflere yöneltilmemektedir. Ülkede yaşanan gıda krizlerinin bir sonucu olarak, 2022 yılının Nisan ayında birçok sendika, sivil toplum örgütü ve dernek de bir araya gelerek “Tarım Platformu” oluşturmuştur. Tarım platformu ortaya koyduğu talepler ile gıda krizinin çözümü için hükümete ve devlete karşı bir baskı grubu oluşturma çabası içerisinde.

Büyük şehirlerdeki insanların, zaman ve mekansal problemlerinden ötürü gıda ile arasına mesafe girmekle birlikte bu konuda dertlerini azaltabilecek yöntemler (mağazaların geç saatlere kadar açık kalması, internet alışverişinin artması) bulunmuş, insanlar geçmişte var olan üretim alışkanlıklarından kopar hale gelmiştir. Üretim safhasından bu kadar uzaklaşan insan, yine de piyasayı dizginleyebilecek elinde yegâne gücü bulundurmaktadır. Bu ise, tüketimdir. Kapitalizmin çıkarları doğrultusunda çılgınlığa dönüşen tüketim anlayışını köktenci bir aksiyon ile değiştirebilir, yıkabilir ve yerine etik değerleri göz eden bir tüketim değerlerini koyabilir. Başka bir tüketici, başka bir gıda anlayışı ve başka bir kooperatif yapısı mümkündür. Yerel tüketici ağları, gıda inisiyatifleri ve yeni nesil kooperatifçilik hareketleri de bunun göstergeleridir. Son olarak, E.F. Schumacher'in kâr ve sınırsız

büyüme peşinde koşmanın büyük örgütlere ve artan bir uzmanlaşmaya; dolayısıyla ekonomik varlıkların israfına, çevre kirlenmesine ve insanlık dışı çalışma koşullarına neden olduğunu anlattığı kitabından yola çıkarak, “küçük güzeldir” demek yanlış olmayacaktır.

Son olarak, Tarım Satış Kooperatifi ve Birliklikleri’nin gıda etiği çerçevesinde incelendiği ve yeni nesil kooperatif yapılarının etik değerler kapsamında ne kadar hareket edebildiği konusunda başka çalışmalara da ihtiyaç vardır. Tez kapsamında Marmarabirlik ve Kadıköy Kooperatifi kimliklerini içeren karşılaştırmayla yeni nesil kooperatif yapılarının, gıda güvenliği-gıda etiği konusunda etkin rol alabileceği sonucu çıksa da bu bulgunun farklı kooperatif örneklerini inceleyen çalışmalarla desteklenmesi ya da tartışmanın sürdürülmesi gerekmektedir. Yeni çalışmalar gıda etiğinin kooperatif yapıları içerisindeki yerini ortaya koymakta yardımcı olacaktır. Buradan yola çıkarak var olan iyi örneklerin çoğalabileceği ve daha küçük yapılar ile gıda sorununun çözümüne dair örnekler ortaya konulabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aysu, Abdullah (2019). Kooperatifler. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Badiou, Alain (2013), Etik Kötülük Davranışı Üzerine Bir Deneme, İstanbul: Metis Yayıncılık
- Ballı, Ergün (2019). “Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme.” Şu kitapta: Ed. E. Serkan Öngel, Uy. Dursun Yıldırım. Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler. İstanbul: Nota Bene, 117-153.
- Başar, Haşmet (1983). Türkiye’de ve Dünyada Kooperatif Kuruluşların Sosyo-Ekonomik Yapısı. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları
- Bauman, Zygmunt (2001). Postmodern Etik, Ankara: Ayrıntı Yayınları
- Boratav, Korkut (2015). Türkiye İktisat Tarihi (1908 – 2015). İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları
- Carson, Rahcel (2002). Silent Spring. Boston: Mariner Books
- Cevizci, Ahmet (2002). Etiğe Giriş, İstanbul: Paradigma Yayınları
- Coff, Christian, David Barling, Michiel Korthals ve 2008. Ethical Traceability and Communicating Food. Springer Science and Business Media. Berlin: Springer
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1967), Kooperasyon Sosyolojisi, Nazari ve Tatbiki Kooperatifçilik Denemesi, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 1206, İktisat Fakültesi Yayını No: 198. İstanbul: Fakülteler Matbaası
- Hazar, Nurettin (1970). Kooperatifçilik Tarihi. Ankara: Tarım Kredi Kooperatifleri Yardımlaşma Birliği Yayınları.
- Holyoake, George Jacob (1893). The History of the Rochdale Pioneers. New York: Charles Scribner’s Sons.
- İnan, Hakkı (2004). Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik ve AB Modeli, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Kadıköy Kooperatifi (2019).” Kadıköy Kooperatifi Deneyimi.” Şu kitapta kitapta: Ed. E. Serkan Öngel, Uy. Dursun Yıldırım. Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler. İstanbul: Nota Bene, 153-183.
- Kara, Mustafa, 2003. Kooperatifçilik, Eduser Yayınları, Bolu.
- Kuçuradi, Ioanna (2000), Etik, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları
- Kocabaş, Ö. Yıldırım (2019). Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi. İstanbul: Libre Kitapçılık ve Yayınevi.
- Koç, Hakan (2001). Kooperatifçilik Bilgileri. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Mephram (2000a). Food Ethics. USA: Routledge and CRC Press.
- Mercer, Thomas William: Dr. William King and the Co-operator, 1828-1830. Manchester: Kooperatif Birliği
- Mülayim, Ziya Gökalep (1975). Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Özlem, Doğan (2004), Etik – Ahlak Felsefesi, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- Özlem, Doğan (2016). Etik-Ahlak Felsefesi, İstanbul: Notos Kitap Yayınevi
- Pieper, Annemarie (1999). Etiğe Giriş, Ankara: Ayrıntı Yayınları.
- Şahin, Çağatay Edgücan (2019). ”Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Bir Model Olabilir mi? Fırsatlar ve Handikaplar Üzerine Düşünceler.” Şu kitapta kitapta: Ed. E. Serkan Öngel, Uy. Dursun

- Yıldırım. Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler. İstanbul: Nota Bene, 79-117.
- Toprak, Zafer (2012). Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918. İstanbul: Doğan Kitap.
- Turan, Kâmil (1979). "Kooperatifçiliğin Sosyo- Politik Yapısı" Ankara: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları
- Uzel, Haluk. (1970). Kooperatifçilik, Gürsoy Basımevi, Ankara.
- Zarakolu, Avni. (1987). "İktisadi Düşünceler Tarihi", Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Makaleler

- Akyıldız, Hüseyin ve Ömer Eroğlu (2004). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (1)
- Baltacı, Ali. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5 (2), 368-388.
- Bernstein, Henry Food Regimes and Food Regime Analysis: A Selective Survey. Land Grabbing, Conflict and Agrarian-Environmental Transformations: Perspectives From East and Southeast Asia Uluslararası Konferans içinde. Nisan 2015. <https://www.tni.org/en/publication/food-regimes-and-food-regime-analysis-a-selective-survey>, Erişim tarihi: 09.08 2021
- Bilge, Muhittin (2012). Gelenekselden Moderne Etik ve Siyaset. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 8 (15), 97-108
- Bilgin, Necdeti, Tanıyıcı, Şaban (2008). Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi. Kİİİ Dergisi Yıl:10 Sayı:15
- Burch, David, ve Geoffrey Lawrence (2009). Towards a third food regime: behind the transformation. Agriculture and Human Values, 26, 267-279.
- Çaşkurlu, Sibel (2012). "Küresel Gıda Krizi: Üçüncü Gıda Rejimi, Küresel Sermaye ve Gelişmekte Olan Ülkeler," Ekonomik Yaklaşım, Ekonomik Yaklaşım Association, vol. 23(Special), 161-194.
- Çetin, Hakkı (2015). Türkiye'de Ekonomi Politikaları ve Tarım Satış Kooperatifçiliğini Dönemsel Gelişimi.
- Çetin, Hakkı (2013). Kamu Ekonomisi Yönünden Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Fonksiyonları. Vergi Sorunları Dergisi, Sayı 297, ss.155-163 2013
- Çıkın, Ayhan. (2003), "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik", YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi, Sayı:62, Kasım ss.25-32
- Durand, Cliff (2018). "Küba'nın Yeni Kooperatifleri" Monly Review, (5), 99.
- Doğan, Kadir (2015). Balıkçılık Sektöründe Su Ürünleri Kooperatiflerinin Yeri ve Önemi21. Milletlerarası Kooperatifçilik Kongresi Bildiri Kitabı
- Erbaş, Hayriye (2017). "Tarım-Gıda Etiği/Politikası ve Geleceğimiz: Ekonomi-Politik ve Ötesi Sosyolojik Bir Çerçeve" Turkish Journal of Bioethics Dergisi 4(1), 14-28
- Friedman, Harriet (1993). International Political Economy of Food: A Global Crisis, New Left Review no. 197, Jan. /Feb. 1993, pp. 29-57.
- Friedmann, Harriet (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes, Buttel h., Mcmichael op. (ed.),

- New Directions in the Sociology of Global Development Research in Rural Sociology and Development, vol. 11, 227 – 264.
- Holt Gimenez, Eric & Shattuck, Annie. (2011). Food Crises, Food Regimes and Food Movements: Rumbblings of Reform or Tides of Transformation?. The Journal of peasant studies. 38. 109-44.
- Güven Şahin ve Nuran Taşlıgil (2012 “Kolektif İşletme Tiplerine Tipik Bir Örnek: Kibbutzlar”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9
- Karlı, Bahri (2004) GAP Alanında Üretici Örgütlenmesi ve Tarımsal Kooperatifler, Ekonomi Forumu-GAP Alanında Üretici Örgütlenmesi ve Tarımsal Kooperatifler, 5-3.
- Kınacı, Y. Z. (2013). Kolhozlar, Sovhozlar ve Kibutzlar: Kolektif Örgüt Yapılarının İncelenmesi Üzerine Bir Deneme. http://www.academia.edu/10079148/Kolhozlar_Sovhozlar_ve_Kibutzlar_Kolektif_%C3%96rg%C3%BCn_Yap%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n_%C4%B0ncelenmesi_%C3%9Czerine_Bir_Deneme/ Erişim Tarihi: 20.11.2021
- McMichael, Phillip. (1991). Food, the State, and The World Economy. International Journal of Sociology of Agriculture and Food, 1,71-85.
- Mepharm, Ben (2000b). A Framework for the Ethical Analysis of Novel Foods: The Ethical Matrix. Journal of Agricultural and Environmental Ethics vol. 12: 165–176.
- Mepharm, Ben (2013). Ethical principles and the ethical matrix. In: Clark, A. ve Ritson, C. (ed.), Practical ethics for food professionals. John Wiley&Sons, Ltd. The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex, İngiltere. s.39.
- Ocak, Ö. Özdesten, ve Akan, Sadiye (2017): 1. Tarım ve Gıda Etiği Kongresi. 138-140
- Ophélie Siméon (2012). Robert Owen: The Father of British Socialism?. Books and Ideas, Collège de France. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01574714/file/Robert_Owen_The_Father_of_British_Social.pdf/
- Öksüz, Enis (2011). İsrail’de Kooperatif Köyler ve Özellikleri. İstanbul Journal of Sociological Studies, 0 (15), 79-96
- Sayın, Betül ve Cengiz Sayın. (2004). Türkiye’de Tarımsal Üretici Örgütlenmesi, Avrupa Birliği’ne Uyum Hazırlıkları ve Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu. Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi.
- Şahinöz, Ahmet (1990). Yeşil Devrim ve Açlık Sorunu. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(1), 233-239.
- Taluğ, Cemal (2017). <http://targetder.org/gorusler-raporlar-tarim-ve-gida-etigi-el-kitabi>
- Üngör Ahmet (2006), Tüketim Kooperatiflerinin Bugünkü Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme, Karınca Dergisi, Sayı: 833, Nisan, 38- 39.
- Yıldırım, Özlem (1994). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin Durumu. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2 (4)
- Yıldız, Abdullah, Rukiye Kaya ve Serap Şahinoğlu (2021). Biyoetik Teriminin Ortaya Çıkışı ve Türkiye’deki Yansımaları. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 11(2), 249-257.
- Yılmaz, Alim (2009). Felsefenin Sunduğu İmkân Olarak Uygulamalı Etik. Muhafazakar Düşünce Dergisi 19-20, 72.

Tezler

- Akbolat, Seyfullah (2012). Türkiye'de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akyel, Yalçın (2015). Sosyal Politika Bağlamında Kooperatifçilik Hareketleri: Tekirdağ Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alpaslan, Halil İbrahim (2004). Tüketim Kooperatiflerinde Kart Sistemi ve Muhasebeleştirilmesi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Kooperatifçilik Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
- Atik, Veysel Tolga (2014). Tekirdağ İlindeki Tarım Kredi Kooperatiflerinin Genel Yapısı, Sorunları ve Bölgedeki Tarımsal Girdi Kullanımındaki Payı. Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi
- Dinçer, Ayşe Afet (2019). Değişen Gıda Rejimleri: Şirketleşmiş Gıda Rejimleri ve Eleştirisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi
- Köroğlu, Semiha (2003). Avrupa Birliğinde ve Türkiye’de Tarımsal Örgütlenme. T.C. TARIM VE KÖYİŞLERİ BAKANLIĞI Dış İlişkiler ve Avrupa Topluluğu Koordinasyon Dairesi Başkanlığı AT Uzmanlık Tezi (Türkiye Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, 1998: 23, aktaran: Özcan, 2007: 89)
- Moray, Serbay (2008). Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonundan Sağlanan Kredilerin Değerlendirmesi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
- Özcan, Orhan. (2007). Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Kooperatifçilik Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
- Özen, Süleyman (2013). Kooperatifçilik, Kalkınma Kooperatiflerinin Yerel Yönetimlerin Kalkınma Çabaları İçerisindeki Yeri, Edirne-Meriç27 Karayusuflu Köyü Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Taşdoğan, Bilgen (2018). Türkiye’de gıda Rejimleri, Kırsal yoksulluk ve Devletin Değişen Rolü: Sosyal Hesaplar Matrisi Çerçevesinde Bir İnceleme, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı Doktora Tezi
- Yüksel, Şakir Engin (2006). Kooperatiflerde Örgüt Kültürü. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.

Raporlar

- Disk-Ar (2021) Asgari Ücret Gerçeği Araştırması. <http://arastirma.disk.org.tr/?p=4466>
- GTB (2012). 2012-2016 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/10/20121017M1-1-1.doc>
- GTB (2015). G-20 Ülkelerinde Kooperatifçilik. https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0f8d13b876180c773fd5/G20_kitapcik%2002.12.2015%20son%20son%20son.pdf

- GTB (2017) Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016.
<https://ticaret.gov.tr/data/5d41e45e13b87639ac9e02dc/15fb10a7fe0bba07482ac9da277b5d35.pdf>
- İTO (1998) 1997-1998 Ekonomik Rapor. İstanbul.
- İSO (2018). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Listesi.
<https://www.iso500.org.tr/ikinci-500-buyuk-sanayi-kurulusu/2018/?ara=kooperatif&ara=kooperatif>
- TÜİK (2020). Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı, 2019
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarımsal-İşletme-İşgucu-Ücret-Yapisi-2019-33728/>
- World Bank (2001). Turkey- Agricultural Reform Implementation Project (English). Washington, D.C.: World Bank Group.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/928461468760194786/Turkey-Agricultural-Reform-Implementation-Project>. Rapor Numarası: 21177-TU

Kanun, Yönetmelik ve Planlar

- Devlet Planlama Teşkilatı (1964) Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967). Ankara
- Devlet Planlama Teşkilatı (1973) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977). Ankara: Yayın No: DPT.1272.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2000) Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005). Ankara.
- Resmi Gazete (02.11.1935) 3146 No'lu Tarım Kredi Kooperatifi Kanunu
- Resmi Gazete (16.06.2000) : 24081 No'lu Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri Hakkında Kanun
- Resmi Gazete (13.04.1991) 20844 No'lu 4792 Sayılı Sosyal Sigortalar Kurumu Kanununun 17. Maddesine İki Fıkra Eklenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun
- TCTB (2019). Ticaret Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Plan.
https://ticaret.gov.tr/data/5dc2b0e013b876761460c845/TICARET_BAKANLI_IGI_014_STRATEJIK_PLAN_05.11.19_OK.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası. 53. Madde.
<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1961-anayasasi/>

İnternet Kaynakları

- Altaylı, Fatih (2020). <https://www.habererk.com/gundem/fatih-altayli-turkiyenin-sularinin-ve-tarimin-nasil-satildigini-h138475.html> Erişim Tarihi: 28.04.2021
- BBC (2021). Enflasyon: TÜİK verilerine göre Eylül ayında yıllık enflasyon yüzde 19,58'e yükseldi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58785878/> Erişim Tarihi: 28.04.2021/
- Bianet. (2020). İznik'te ÇED Raporu Alınmadan Altın Araması. <https://m.bianet.org/bianet/ekoloji/229880-iznik-te-ced-raporu-alinmadan-altin-aramasi/> Erişim Tarihi: 16.05.202
- Birgün (2021). Göztepe Kooperatifi: Gezi Sonrası Kurulduk. <https://www.birgun.net/haber/goztepe-kooperatifi-gezi-sonrasi-kurulduk-337711/> Erişim Tarihi: 03.01.2022

- Birgün. <https://www.birgun.net/haber/kadikoy-kooperatifi-ureticilerle-aracisiz-bulusuyoruz-337716/> Erişim Tarihi: 21.07.2022
- Çaşkurlu, Sibel (2013a). Üçüncü Gıda Rejimi: Şirketleşme Boyutu-1. <https://www.karasaban.net/ucuncu-gida-rejimi-sirketlesme-boyutu-1sibel-caskurlu/> Erişim Tarihi: 15.03.2021
- Çaşkurlu, Sibel (2013b). Üçüncü Gıda Rejimi: Şirketleşme Boyutu-2. <https://www.karasaban.net/ucuncu-gida-rejimi-sirketlesme-boyutu-2sibel-caskurlu/>
- Erkan, Rehber (2020). Tarımda Kooperatifler ve Şirketleşme. <https://www.aydinlik.com.tr/tarimda-kooperatifler-ve-sirketlesme-219881/> Erişim Tarihi: 05.01.2021
- Euronews Türkiye (2020). Türkiye'de Son 12 Yılda Çiftçi Sayısı Yüzde 48 Düştü, Tarım Alanları da Azalıyor. <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>
- FAO. Building a More Equitable and Ethical Food and Agriculture System. <https://www.fao.org/3/x9601e/x9601e07.htm/> Erişim Tarihi: 01.05.2021-
- Food Ethic Council (2019). Ethical Matrix. <https://www.foodethicscouncil.org/resource/ethical-matrix/> Erişim tarihi: 02.11.2021
- GTB. Kooperatifçilik İlkeleri. <https://koop.gtb.gov.tr/kooperatifler-hakkinda/kooperatifcilik-ilkeleri/> Erişim tarihi: 28.11.2018
- Gündoğdu, Ozan (2020) <https://www.birgun.net/haber/kayitdisi-isci-cikmazda-343412/> Erişim tarihi: 14.05.2021
- HaberTürk. (2019). <https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/2885785-kime-degil-niye/> Erişim Tarihi: 01.05.2021
- HBV. (2015). Toprak Atlası. <https://tr.boell.org/tr/toprak-atlasi-2015>
- ICA. (2016) World Co-operative Monitor 2016. <https://monitor.coop/en/media/library/research-and-reviews/world-co-operative-monitor-2016/> Erişim Tarihi: 30.05.2020
- ICA. <https://www.ica.coop/en/cooperatives/what-is-a-cooperative/> Erişim tarihi: Erişim Tarihi: 23.11.2018).
- Kadıköy Kooperatifi. <https://kadikoykoop.org/urunler/> Erişim Tarihi: 20.07.2022
- Kadıköy Kooperatifi. <https://kadikoykoop.org/hakkimizda/> Erişim Tarihi: 25.07.2022
- Kadıköy Kooperatifi Podcast <https://open.spotify.com/episode/2bGuIulGy9LvBosL7ELoWj/> Erişim Tarihi: 25.07.2022
- La Via Campesina (2016) Organisational Brochure. <https://viacampesina.org/en/la-via-campesina-organisational-brochure-edition-2016/>
- Marmarabirlik. <https://www.marmarabirlik.com.tr/bagli-ortakliklar-ve-istirakler/> Erişim Tarihi: 07.05.2021
- Pankobirlik. http://www.pankobirlik.com.tr/AnaSayfa/Genel_Bilgi_ve_Tarihce/ Erişim tarihi: 11.06.2020
- Popüler Tarım (2020). Yeşil Devrimin Tarihi ve Genel Bakış. <https://www.populertarim.com/yesil-devrimin-tarihi-ve-genel-bakis/> Erişim Tarihi 22.03.2021
- Sputnik. (2019). 'Seçimden sonra fiyatlar yeniden artacak, soğanın kilosu 10 TL'ye çıkabilir'

- Su Hakkı (2016). Son Yılların Küresel Trendi: Toprak Gaspi
<https://www.suhakki.org/2016/08/son-yillarin-kuresel-trendi-toprak-gaspi/>
Erişim Tarihi: 05.04.2021
- Şık, Bülent. (2018). Gıda Güvenliği, Gıda Güvencesi ve Gıda Egemenliği Kavramları Üzerine. <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvencesi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine/> Erişim Tarihi: 05.06.2020
- Tariş. Tarihçe. http://www.taris.com.tr/uzumweb/t_tarihce.asp/ Erişim Tarihi: 28.05.2020
- TDK. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c4db50ac8d3b5.06130686/ Erişim tarihi: 01.12.2018
- TTKK. <https://www.tarimkredi.org.tr/kurumsal/koklu-gecmisimiz/> Erişim tarihi: 12.02.2020
- TTKK. <https://www.tarimkredi.org.tr/> Erişim tarihi: 12.02.2020
- TOBB. <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=12532&lst=Haberler> / Erişim tarihi: 19.08.2022
- Toprakana Platformu. <https://toprakanaplatformu.wordpress.com/koye-ve-tarima-bakis/kos/> Erişim Tarihi: 23.07.2022
- Türk Tarım Orman Dergisi (2019). Kente Göçün Önlenmesi Beklentilerin Karşılanmasıyla Mümkün. <http://www.turktarim.gov.tr/Haber/280/kente-gocun-onlenmesi-beklentilerin-karsilanmasiyla-mumkun/>
- T24. <https://t24.com.tr/video/komunist-tarim-ovaciki-turkiyenin-en-yogun-ptt-kargo-subesi-yapti-her-gun-yuzlerce-koli-umut-postalaniyor,16875/> Erişim tarihi: 01.06.2022
- World Bank. <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P070286> Erişim tarihi: 02.07.2020.
- Zehirsiz Sofralar. Yeşil Devrimin Etkileri. <https://zehirsizsofralar.org/yesil-devrimin-etkileri/> Erişim Tarihi: 27.03.2021